

اشاره

در این مقاله، پنجاه و یک عنوان کتاب، پیرامون سخنان پیشوای شهیدان حضرت امام حسین(ع) شناسایی و بررسی شده است. که وجه اشتراک کتابها گردآوری و تألیف سخنان آن حضرت بوده است و شامل اخبار، احادیث، ادعیه و اشعار می شود. پس از مرور اطلاعات کتابشناختی هر اثر، نکات قوت و ضعف هر یک تا حدودی نمایانده شده است. افزون بر آن، در مقدمه، نخست با نگاه جامعی به همه کتابها نگرینسته شده است تا تاریخ و تطور، تأثیر و تأثر، شاخصه‌ها و تشخیص هر یک از این پنجاه و یک کتاب یکجا و در کنار هم نیز معین و معلوم گردد.

کتاب‌شناسی توصیفی سخنان امام حسین(ع)

محمد صحتی سردرودی *

مقدمه

شخصیت و ارزش هر انسانی با سخنانش سنجیده می شود. به گفته امیر باورمندان، علی(ع): «مرد به زیر زبانش نهفته است.»^۱ همچنین «تا مرد سخن نگفته باشد / عیب و هنرش نهفته باشد»^۲. انسانهای کامل و بزرگ - به اصطلاح مذهبی - امامان معصوم(ع) هم از این حکم، مستثنا نیستند. برای شناخت امام حسین(ع) و اندیشه‌ها و اهدافش نیز نخست باید به سراغ سخنانی رفت که از آن حضرت روایت شده است. مهم‌ترین پیش شرط این کار مهم این است

* عاشوراپژوه، از محققان کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی و استاد حوزه و دانشگاه که تاکنون نه عنوان کتاب و دهها مقاله از ایشان درباره عاشورا و امام حسین(ع) منتشر شده است.

۱. نهج البلاغه، حکمت ۱۴۸ و ۳۹۲؛ خصائص الائمة، ص ۱۰۶؛ امالی صدوق، ص ۵۳۲؛ «المرء مخبوء تحت لسانه»، همچنین در نهج السعادة ج ۷، ص ۳۷۲ آمده است؛ «المرء مخبوء تحت لسانه فزن كلامك، و أعرضه علی العقل...»

۲. سعدی شیرازی.

کاوشگر خود باید سخن‌شناس باشد تا بتواند سره را از ناسره و غث را از سمین تشخیص دهد، یعنی همان کاری را کند که سید رضی - رضوان الله تعالی علیه - درباره سخنان حضرت علی(ع) کرد و با تصنیف نهج البلاغه نشان داد که گاهی یک تألیف درست و دقیق می‌تواند از دهها بلکه صدها تصنیف - آری حتی از صدها تصنیف - برتر و کارآمدتر باشد.^۱ نهج البلاغه چنین است، تا آنجا که اکنون با صراحت می‌توان گفت که در شناخت امام علی(ع) هرگز کتابی یا سند و اثری، جای نهج البلاغه را نمی‌گیرد. فراتر از این هم می‌شود گفت که ما در معرفت خدا و رسول خدا(ص) و در شناخت اسلام و قرآن نیز از نهج البلاغه بی‌نیاز نیستیم، زیرا علی(ع) به گفته پیامبر اسلام(ص) باب حکمت و در دانش است. به قول حکیم سترگ طوس، فردوسی:

درست این سخن گفت پیغمبر است   که من شهر علمم علی هم در است
پس برای رسیدن به شهر دانش نبوی و حکمت قرآنی، چاره‌ای جز توسل به حضرت علی(ع) نیست و توسل به آن حضرت جز با توسل به اندیشه‌ها و سخنان حضرتش تحقق نمی‌یابد. اکنون اندیشه‌های علوی را در سایه‌سار سخنان همیشه سبز مولا می‌توان جست‌وجو کرد که پیش‌تر و بیشتر از هر کتاب دیگری در جهان کتاب نهج البلاغه گردآوری شده است. آری:

بباید دست در نهج البلاغه   که قرآن راست در، نهج البلاغه
امروز در آغاز هزاره دوم نهج البلاغه - یعنی پس از گذشت هزار و اندی سال - مسلمانان
اندیشه‌ور و حکمت‌خواه، اندک اندک به ارج و ارزش نهج البلاغه پی می‌برند.

باش تا صبح دولتش بدمد   کین هنوز از سپیده سحر است
البته این بیداری برای شناخت نهج البلاغه اگر چه بسیار دیر هنگام بود، نتایج بسیار مبارکی هم داشت و نتیجه‌های بس مبارک‌تری نیز پس از این می‌تواند در حوزه‌های گسترده و گوناگون اندیشه و ادب و فرهنگ داشته باشد. یکی از این نتایج مبارکی که با مرور در میان آثار مکتوب معاصران دیده می‌شود، رویکرد مؤلفان مسلمان به سبک تألیف سید رضی است که کوشیده‌اند به اقتفای نهج البلاغه، تألیفات چندی هم در گردآوری سخنان دیگر پیشوایان پاک دینی داشته باشند. نهج الفصاحة و نهج الحیاة و کتابهای دیگر از آن جمله‌اند که در اینجا مجال

۱. «ربّ اختیار هو خیر من ابتکار.»

بررسی آنها نیست. این کار بجا و حساب شده، بیش از همه دربارهٔ سخنان امام حسین(ع) دیده می‌شود. کافی است تا نگاهی به عناوین کتابهایی بیفکنیم که در این عرصه نوشته شده‌اند، تا تأثیر راهگشای نهج البلاغه را در آنها به وضوح ببینیم. بلاغة الامام الحسين عليه السلام، بلاغة الحسين عليه السلام، منهاج البلاغة، نهج الشهادة و نهج الكرامة از آن جمله‌اند.

این کتاب‌شناسی در ضمن شناسایی و توصیف کتابها می‌کوشد گزارشی از کارهای گذشته را به دست دهد. به امید اینکه از کارهای موازی و تکرار مکررات در آینده احتراز گردد و خلأ یا خلأهای احتمالی را نشان دهد. از خداوند می‌خواهم که این کار مقدمه‌ای برای تدارک و تدوین جامع و کاملی از سخنان امام حسین(ع) باشد که با وجود تلاشهای خالصانه و ارجداری که تاکنون انجام شده، باز جایش خالی است و هرگز کتابی به سان نهج البلاغه از سخنان پیشوای شهیدان تألیف نشده است.

در اینجا برای بهره‌وری بیشتر به برخی نکات اشارتی می‌رود:

۱. کتابها به ترتیب الفبایی عناوین معرفی شده است؛ از ادب الحسین تا وصال العارفين.
۲. در این کتاب‌شناسی پنجاه و یک کتاب مستقل - نه مشتمل - توصیف شده است.
۳. همهٔ کتابها در این شصت سال اخیر تألیف شده‌اند.
۴. نخستین کتابی که از سخنان امام حسین(ع) گردآوری شده، کتاب بلاغة الحسين عليه السلام، از سید مصطفی محسن آل اعتماد است که چاپ اول آن شصت سال پیش (۱۳۶۹ق) نشر یافته و ما در جای خود به آن پرداخته‌ایم.
۵. مفصل‌ترین کتاب، مسند الامام الشهيد، از عزیزالله عطاردی است که در سه جلد و ۱۶۰۶ صفحهٔ وزیری نوشته شده و از آنجا که در این کتاب، سخنان امام حسین(ع) به صورت پراکنده و در لابه‌لای تاریخ و مقتل آورده شده معلوم نیست که چند حدیث یا سخن و خبر را در بر می‌گیرد.
۶. مشروح‌ترین کتاب، بلاغة الامام الحسين بن علي عليهما السلام، از سید حسین ابوسعید موسوی، در سه جلد و ۱۰۵۶ صفحهٔ وزیری است. این کتاب ۲۶۹ سخن را در بر می‌گیرد که مؤلف به نقل آنها بسنده نکرده، بلکه به شرح و توضیح سخنان نیز پرداخته است.
۷. جامع‌ترین کتاب، موسوعة کلمات الامام الحسين عليه السلام، از گروه حدیث پژوهشکدهٔ باقر العلوم، در دو جزء و یک مجلد و ۱۰۸۸ صفحهٔ وزیری است که ۱۲۴۱ سخن را در خود گردآورده است.

۸. به غیر از کتاب مسند الامام الشهدیه همه کتابها به صورت غیر مسند و به اصطلاح مرسل و مقطوع و یا مرفوع، و با حذف اسناد و سلسله روات - البته اگر سندی داشته باشند - روایت شده‌اند.
۹. در هیچ یک از این پنجاه و یک کتاب، چگونگی احادیث و اخبار نشان داده نشده است و در نتیجه انواع حدیث و روایت و خبر، مثل صحیح، حسن، موثق، مرسل، مرفوع، منقطع، ضعیف، مخدوش، مجعول و موضوع در کنار هم و بدون تفکیک از هم آورده شده‌اند.
۱۰. در این کتاب‌شناسی همه سخنان امام حسین(ع) و سخنان منسوب به آن حضرت - اعم از خطبه‌ها، نامه‌ها، حکمتها، ادعیه و اشعار - مراد بوده است.
۱۱. از این پنجاه و یک کتاب، نه کتاب، دعاهای منقول یا منسوب به امام حسین(ع) را در برمی‌گیرد که سه کتاب شامل همه دعاهای و شش کتاب در شرح و ترجمه دعای عرفه است. کتابهای شماره ۳۵، ۳۶ و ۳۷ همه ادعیه و کتابهای ۳، ۲۶، ۳۲، ۳۳، ۴۹ و ۵۱ دعای عرفه را شامل می‌شود.
۱۲. پنج کتاب نیز به گردآوری شعرهای منسوب به امام حسین(ع) پرداخته است که در شماره ۱، ۲۱، ۲۲، ۲۳ و ۲۴ آمده است.
۱۳. کتاب نوزدهم در توضیح و تبلیغ خطبه منی نوشته شده که عنوان آن (خطبه حسین بن علی علیهما السلام در منی) نیز همین است.
۱۴. برخی از این کتابها همسو با کتاب شهید جاوید نوشته شده است، مثل کتاب پنجم (بلاغة الامام الحسين بن علی علیهما السلام) و کتاب سی و چهارم (شعله‌های آتشین). بعضی دیگر در رد کتاب شهید جاوید تألیف گردیده است. کتاب چهل و چهارم (منطق الحسین) از آنهاست که نویسنده آن را همزمان با کتاب دیگرش مقصد الحسین و در هر دو به رد شهید جاوید پرداخته است.^۱
- دو کتاب دیگر هم در همین دایره دیده می‌شوند که هر دو مهم می‌نمایند. نخست کتاب یازدهم (پیام سالار شهیدان) و دیگر کتاب شماره پنجاه (الوثائق الرسمية لثورة الامام الحسين).^۱
۱۵. بسیاری از کتابها تنها مقطعی خاص از زندگانی امام حسین(ع) - یعنی فاجعه عاشورا و مقدمات آن - را در بر می‌گیرد و از این محدوده اندک زمانی، خارج نمی‌شود.
۱۶. همه کتابها - به جز دو موردی که تنها به آگاهیهای کتاب‌شناختی آنها بسنده شده

۱. ر.ک: مقصد الحسین، ص ۱۰.

است - پس از مطالعه و بررسی و بدون واسطه معرفی شده‌اند که همه آنها اکنون در کتابخانه شخصی نویسنده موجودند.

۱۷. آن دو مورد هم یکی کتاب بلاغة الحسین علیه السلام، از جعفر عباس حائری است که در چاپهای بعد با همین عنوان و با تغییر نام نویسنده منتشر شده که ما به تفصیل به معرفی آن پرداخته‌ایم، و دیگری کتاب سخنان حضرت سید الشهداء، از شمس‌الدین رشدیه است که به آن دست نیافتیم.

۱۸. قبض و بسط سخن در توصیف کتابها نیز از کم و کیف آنها ناشی می‌شود که برخی کم‌حجم و عمیق و برخی دیگر مفصل و ژرف نوشته شده‌اند و ما هر کدام را به فراخور متن توصیف کرده‌ایم.

۱۹. از میان سخنان امام حسین(ع) عبارتی را در خاتمه این مقدمه نقل می‌کنم که به وضوح هدف آن شهید بزرگ را نشان می‌دهد: «قیام و اقدام و همه جد و جهد من در راه خدا برای این است که فراتر از همه، کلمة الله و بالاتر از همه، خواسته خدا باشد: لتکون کلمة الله هی العلیا»^۱

۱

ادب الحسین و حماسه، احمد صابری الهمدانی، قم، مؤسسه النشر الاسلامی ۱۴۰۴ق [تاریخ مقدمه]، عربی، چاپ اول، ۲۳۱ ص رقیعی.

این مجموعه از ترتیب و تنظیم ابتدایی (فصل‌بندی و تبویب) نیز محروم است، تنها در اواخر کتاب عنوان «فی خطب أهل بیته(ع) و أشعارهم» آمده و در پایان کتاب هم به جای فهرست منابع و مأخذ، «فهرس الكتاب» آورده شده است. در این کتاب، سخنان بی‌مدرک و غیر مستند و گاهی رکیک و بی‌ارزش، نیز اشعار سُست و سبک - هم از نظر معنا و محتوا و هم از نظر قالب و ساختار هنری - فراوان دیده می‌شود که بی‌گمان دیگران آنها را ساخته و به امام حسین(ع) بسته‌اند.

۱. سبط ابن جوزی، تذکرة الخواص، ص ۲۴۱ و نیز بنگرید به: محمد صحتی سردرودی، عاشورا پژوهی، ص ۲۵۴ و ۲۷۸، انتشارات خادم الرضا، قم، چاپ دوم، ۱۳۸۵.

کتاب در اصل دیوان شعری از قطب‌الدین زین‌العابدین برادر شیخ حُرّ عاملی بوده است که در تحریف نخست منسوب به زین‌العابدین، امام سجاد(ع) پنداشته شده و به نام سید الساجدین در بمبئی منتشر شده بود. پس از آن، در تحریفی دیگر علی بن الحسین به حسین بن علی تبدیل شده و اکنون همراه با اضافات و ملحقات به امام حسین(ع) نسبت داده می‌شود.^۱ این نسبت، از هر نظر که سنجیده شود، بسیار دور از حقیقت است. نه سند یا مستندی دارد که بتوان دست‌کم معتبرش خواند و نه متن و محتوای آن با سخنان امام حسین(ع) تناسبی دارد. تنها می‌توان گفت: اشعاری که حضرتش گویا به آنها تمثل جُسته بود، گاهی در ضمن این کتاب دیده می‌شود.

۲

از زلال ولایت؛ چهل حدیث از امام حسین(ع)، واحد تحقیقات
مسجد جمکران، انتشارات مسجد جمکران، قم ۱۳۸۳ش، چاپ
سوم، فارسی، ۲۵۱ ص رقعی.

این کتاب نیز مثل مجموعه پیشین فاقد هر گونه ارزش کتاب‌شناختی است و تحقیق که سهل است، از ترتیب و تنظیم (فصل‌بندی و تبویب) هم در آن خبری نیست. کتاب صرفاً کاری تبلیغی و سطحی است که برای عوام تدارک دیده شده است و هرگز ارزش استناد ندارد.

۳

اقیانوس خروشان (متن و شرح دعای عرفه)، مصطفی اولیائی،
قم، مرکز انتشارات جامعه مدرسین، ۱۳۶۲ش، عربی-فارسی،
چاپ اول، ۸۸ ص رقعی.

این رساله در سه بخش و به این ترتیب نوشته شده است: ۱. شخصیت حسین(ع)؛ ۲. متن و ترجمه دعای عرفه؛ ۳. مفردات که شامل ۸۵ لغت از لغات دعا را در بر می‌گیرد که بدون ترجمه و تنها به نقل از اقرب‌الموارد در پایان آورده شده است.

۱. آقابرگ تهرانی، الذریعه، ۲/ ۴۱۱ و ۴۳۱؛ صابری همدانی، ادب‌الحسین و حماسه، ص ۹-۱۰، مؤسسه النشر الاسلامی، قم، چاپ اول.

بازتاب وحی: سخنان امام حسین(ع)، میر سعید حسینیان، تهران،
انتشارات امام مهدی، ۱۳۷۹ش ۴۲۷ق، عربی - فارسی، چاپ
اول ۱۸۰ص وزیری.

مؤلف کتاب با تمسک به حدیث متواتر ثقلین، سخنان امام حسین(ع) را پژوهشی از وحی (قرآن) دانسته و به همین دلیل، عنوان «بازتاب وحی: سخنان امام حسین(ع)» را برای کتابش برگزیده است. مخاطب مؤلف کسانی هستند که در ماههای محرم و صفر به عزاداری امام حسین(ع) می‌پردازند. به همین منظور، وی بخشی از سخنان منقول از آن حضرت و یا منسوب به آن حضرت را در این کتاب گردآورده و در پیشگفتار گفته است:

در این صفحات بر آنیم تا به اختصار بخشهایی از بیانات گهربار مولایمان حضرت اباعبدالله الحسین(ع) را همراه با ترجمه‌ای روان تقدیم دوستداران و عاشقان آن حضرت نماییم تا در این ایام اندوه محرم و صفر که روح لطیف و ضمیر روشن‌تر می‌گردد با بهرمندی از نورانیت کلام ایشان معرفت و معنویت بیشتری نسبت به ساحت مقدس آن بزرگوار و افق بلند اهداف ایشان پیدا کنیم...^۱

این کتاب از هر گونه فصل‌بندی و تبویب محروم است و در تنظیم آن تنها ترتیب حوادث و وقایع تا حدودی رعایت شده است. کتاب پس از نقل چند فضیلت و زیارت‌نامه، از پاسخ امام حسین(ع) به نامه معاویه شروع و با «بیان امام حسین علیه السلام در لحظات آخر عمر» تمام می‌شود.^۲ در پیوست، پس از دو خطبه از امام سجاد(ع) و یک خطبه از حضرت زینب و خطبه‌ای منسوب به فاطمه صغری، کتاب با متنی غیر مستند از زیارت‌نامه عاشورا به پایان می‌رسد. این مجموعه بیشتر تبلیغی و از سر ارادت است تا اینکه تحقیقی و با درک دقیق و درایت باشد. گاهی برخی سخنان فقط به بحارالانوار مستند شده است و حتی گاهی از کتابهای نامعتبری چون منتخب طریحی و الدمعة الساکبة و معالی السبطين نقل شده که هرگز قابل استناد

۱. ص ۱۷.

۲. ص ۴۴ - ۱۵۳.

نیستند^۱ و حتی گاهی بعضی از سخنان بدون مدرک و مأخذ آورده شده است که جای شگفتی است.^۲ بدتر از همه اینکه کتاب حتی فهرست منابع و مأخذ نیز ندارد!

۵

بلاغة الامام الحسين بن علي عليهما السلام، السيد حسين
ابوسعيدة الموسوي، [قم]، مؤسسه عاشوراء، ۱۴۲۵ق ۲۰۰۴م،
عربی، چاپ اول، در سه مجلد، ۳۴۴ + ۳۳۶ + ۳۷۶ ص وزیري.

این کتاب مفصل در هفت حلقه و به این ترتیب، تدوین شده است:

حلقه اول در حکمتها، پند و اندرزهای امام حسین(ع) است که نود سخن را در بر می‌گیرد. حلقه دوم در ادعیه و نیایشهای آن حضرت است که شامل ۲۱ دعای منقول یا منسوب می‌شود. حلقه سوم در گفتارها و مناظره‌هایی است که حضرتش در دیدارها و برخوردهای مختلف با اشخاص و اعیان هم‌عصرش داشته است که ۵۱ سخن را در ضمن ماجراهای تاریخی روایت می‌کند. حلقه چهارم در شرح برخی از شعرهایی است که به آن حضرت نسبت داده شده و یا از ایشان روایت شده است که شامل سی قطعه شعر یا رجز و ارجوزه می‌گردد. حلقه پنجم نیز ۳۹ سخن از امام حسین(ع) را در بر می‌گیرد که برخی در موضوعات تربیتی، اخلاقی، اعتقادی و بیشتر تاریخی روایت شده‌اند و یا از میان مقاتل استخراج گشته‌اند. این حلقه به نوعی در تکمیل و استدراک حلقات پیشین به ویژه حلقه اول و سوم نوشته شده است. حلقه ششم به شرح نوشته‌ها و نامه‌های پیشوای شهیدان می‌پردازد و هیجده نوشتار را در بر می‌گیرد. حلقه هفتم هم در شرح و توضیح بیست خطبه از خطبه‌های حضرتش گردآوری شده است و با این ترتیب نه چندان حساب شده، کتاب مورد بحث ۲۶۹ سخن از سخنان حسینی را گردآورده است.

نقد و بررسی

در نقد و بررسی این اثر به اشکالها و نواقص فراوانی می‌رسیم که بسیاری از آنها موردی و برخی دیگر عمومی و کلی است که در هر سه جلد و در هر هفت حلقه دیده می‌شوند. ما در

۱. ص ۷۲، ۱۰۵، ۱۱۴، ۱۲۷، ۱۳۴، ۱۴۰، ۱۵۰.

۲. ص ۱۲۹ و ۱۳۶.

اینجا فقط به دسته دوم می‌پردازیم و از انتقادهای موردی می‌گذریم که آن همه در مجال این مقال نمی‌گنجد. این زمان بگذار تا وقتی دیگر.

۱. این کتاب به ضعف سند مبتلاست و اهمال در استناد، اعتبار آن را به زیر سؤال می‌برد. از کتابهای دست دوم بلکه دست چندم گذشته، حتی در موارد بسیاری، سخنی تنها به نقل از نوشته نویسنده معاصر نقل شده است. تو گویی مؤلف در هر کتابی که قال الحسینی دیده بدون تأمل و تحقیق همان را وحی منزل و حدیث مسلم انگاشته و در نتیجه سخنی را به امام حسین(ع) نسبت داده و به شرح آن پرداخته است که هرگز معلوم نیست از آن حضرت باشد. این اشکال تا آنجا رسوخ کرده که می‌توان گفت ثلث کتاب را در بر می‌گیرد.

۲. عنوان کتاب (بلاغه الامام الحسين بن علي عليهما السلام) بامسما نیست، زیرا مؤلف محترم هرگز نتوانسته است بلاغت را - چه به معنای اصطلاحی و چه به معنای لغوی - در سخنان امام حسین(ع) نشان دهد، مثل اینکه چنین قصدی نیز نداشته و نام کتاب را پس از تدوین آن برگزیده است.

۳. نویسنده در شرح و توضیح سخنان از هر دری سخن رانده و از باب «الكلام يجز الكلام» گاهی چنان از متن دور افتاده است که هرگز قابل توجیه نیست. از باب مثال، بحث «الغش فی التدوین» در حلقه اول، زیر سخن ۸۷ ملاحظه شود (۱ / ۲۳۳ - ۲۴۲) و نیز «تعداد جیش ابن مرجانه» در حلقه سوم، ذیل سخن ۳۹ دیده شود (۲ / ۱۲۳ - ۱۳۴).

۴. نویسنده گاهی هم به توجیه تحریفهای متداول پرداخته و تنها به دلیل رواج و شیوع آنها در میان مردم، در تأیید و ترویج تحریفها سخن رانده است که به ترتیب به برخی اشارتی می‌رود: یک. پس از آنکه امام حسین(ع) محاصره شده بود - لابد در شب یا روز عاشورا - بسیاری از همراهانش از او بریدند و پراکنده شدند. حتی عمه‌زاده امام حسین(ع) یعنی فراس بن جعد، پسر ام هانی بنت ابی طالب، هم از تاریکی شب بهره جست و فرار کرد، زیرا به شدت ترسیده و خود را باخته بود (۲ / ۱۴۷)!

دو. داستانی که می‌گوید امام حسین(ع) و اسبش در فرصتی که برای رفع تشنگی یافته بودند به جای نوشیدن آب به یکدیگر تعارف می‌کردند که تو باید نخست آب بخوری و بالاخره فرصت از دست رفت و هر دو تشنه ماندند! عجیب اینکه نویسنده بلاغه الامام الحسين(ع) به توجیه این قصه ساختگی و بی‌اساس می‌پردازد و با عنوان «مدی صحه هذه الروایة» این

قصه دروغ را روایت می‌پندارد (۲ / ۱۶۲ - ۱۶۳: بین الحسین و فرسه / ۴۸)!

سه. درباره لیلی، مادر علی اکبر، و اینکه در کربلا بود یا نبود، تحت عنوان «رد شبهه» سخنانی نقل می‌کند تا توجیهی برای حضور وی در کربلا بیابد و بالاخره با نقل قولی از سید زنجانی (مؤلف وسیلة الدارین) آن را می‌باید و می‌گوید: «هذه هي أوجه وجودها يوم الطف» (۳ / ۹۵ - ۹۸)!

چهار. شرح سخنی ساده و بی‌اصل و مدرک که تنها به درد روضه‌خوانی و نوحه‌خوانیهای عوامانه می‌خورد (۳ / ۱۳۸ - ۱۳۹).

پنج. نقل‌نامه‌ای مجعول و منسوب به امام حسین (ع) به تصور اینکه آن را به حضرت حبیب بن مظاهر نوشته و از او کمک خواسته بود. آن هم تنها با استناد به فاضل دربندی و آن هم نه به صورت مستقیم و به نقل از کتاب وی، که به واسطه مؤلف وسیلة الدارین که در ترویج و تکثیر تحریفات، دست کمی از اسرار الشهادة ندارد (۳ / ۲۴۴ نامه ۱۸).

شش. تحریف بزرگ و بزرگ‌ترین تحریف این مجموعه آنجا دیده می‌شود که نویسنده محترم امام حسین (ع) را یک رهبر سیاسی می‌پندارد که در پی کسب قدرت و حکومت بود و بدون دلیل و مدرک و با غفلت از لوازم ادعای خود، فقط و فقط با سخنان خطابی، ناخواسته و نادانسته همان تهمتی را به امام حسین (ع) می‌زند که یزید و حکومت یزید زد و با همان تهمت آن حضرت را کشت (۳ / ۳۱۸ - ۳۲۰ در ذیل خطبه دهم).^۱

وی برای توجیه این تحریف، دو تحریف دیگر را پیش می‌کشد: نخست اینکه با صراحت می‌گوید پدر امام حسین (ع) هم پس از وفات پیامبر (ص) پیوسته می‌خواست حکومت را به دست گیرد (۱ / ۳۱۸) و این برخلاف تاریخ و سخنان حضرت علی (ع) است که می‌گفت: «و قد علم الله سبحانه أنني كنتُ كارهاً للحكومة بين أمة محمد صلى الله عليه و آله.» این نکته را کسانی چون ابوبشیر العابدی، زید بن صوحان، صعصعة بن صوحان، طلحة، عبدالله بن عباس، کلیب الجرمی، محمد ابن حنفیه و ابوالملیح روایت کرده‌اند و البته تاریخ نگاران و روایتگران متقدم نیز نوشته‌اند: (تاریخ الطبری، ۴ / ۴۲۷ - ۴۲۸، ۴۳۴ - ۴۳۵، ۴۹۰ - ۴۹۱: الكامل فی التاریخ،

۱. ر. ک: مجله آینه پژوهش، سال ۱۶، شماره ۶، بهمن و اسفند ۱۳۸۴، شماره پیاپی ۹۶، ص ۸۲ - ۹۶، مقاله «کتاب‌شناسی توصیفی سخنان امام حسین (ع)».

۳ / ۹۹: انساب الأشراف، ۳ / ۱۱؛ الامامة و السياسة، ۱ / ۴۶ - ۴۷؛ المعيار و الموازنة، ص ۴۹ - ۵۰؛ الفتوح، ۲ / ۲۴۳ - ۲۴۴؛ العقد الفريد، ۴ / ۱۶۱ - ۱۶۲، ۵ / ۶۷ - ۶۸؛ تاريخ ابن خلدون، ۲ / ۱۵۰؛ شرح نهج البلاغة، ۱ / ۳۰۹، ۴ / ۸، ۱۱ / ۷ - ۹؛ نهاية الارب، ۲۰ / ۱۱ - ۱۵؛ تذكرة الخواص، ۱ / ۴۹۳ - ۴۹۴؛ جواهر المطالب، ۱ / ۳۲۶ - ۳۲۷؛ مصادر نهج البلاغة و اسانیده، ۱ / ۳۰۹ - ۳۲۴).

ديگر اينکه امامت را با خلافت که سهل است، حتى با حکومت، يکی می‌پندارند، غافل از اينکه با مراجعه به قرآن^۱ معلوم می‌شود که امامت بيشتتر - و بلکه در اصل - به معنای هدايت است. بدتر از همه اينکه در اين بينش سياسی مفرط، هدف امام حسين(ع) در حکومت منحصر می‌شود، غافل از اينکه مبتکران و مفسران اين بينش اجتماعی - سياسی مثل شريف مرتضی علم الهدی و مرحوم استاد صالحی نجف‌آبادی هرگز دچار اين افراط و انحصار نشده‌اند.

در سایه اندیشه

از تحريفها به اين شش مورد بسنده می‌کنيم تا از باب اينکه گفته‌اند: «عيب می‌جمله بگفتی هنرش نیز بگوی» از تأملها و تحقيقاتی پرباری که در کتاب دیده می‌شود نیز اندکی سخن گفته باشیم:

یک. در شعر زیر که به امام حسين(ع) نسبت داده شده است:

لعمرك إني لأحب داراً   تكون بها سكينته و الرباب
أحبهما و أبذل كلّ مالي   و ليس لعاتب عندي عتاب

باينکه از سه نفر (ابوالفرج اصفهانی در الأغانی؛ ابن کثير در البداية و النهايه؛ و باعونی شافعی در جواهر المطالب) نقل می‌کند، در نسبت آن به امام حسين(ع) به شدت و حدت تردید می‌ورزد و آن را از نوع اخبار ساختگی می‌داند. نویسنده معتقد است که امام حسين(ع) بسیار بزرگ‌تر از آن است که محبت خود را به زن و دخترش به اين صورت بیان کند (۲/ ۲۲۴-۲۲۵، شماره ۱۰). البته اين تشکیک را پيش‌تر از ایشان باقر شريف قرشی روا داشته بود.^۲ با اين حال، باز جای بحث وجود دارد، زیرا منابع قابل‌اعتنایی اين شعر را از امام حسين(ع) نقل کرده‌اند که

۱. انبياء، آیه ۷۳؛ سجده، آیه ۲۴. برای تفسیر و تفصیل مراجعه شود به: الميزان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۲۶۷ -

۲۷۲، در ذیل تفسیر آیه ۱۲۴، از سورة بقره. همچنین به تفسیر دو آیه گفته شده مراجعه گردد.

۲. قرشی، حیاة الامام الحسين عليه السلام، ج ۱، ص ۱۸۹، مدرسه الايروانی، قم، چاپ چهارم، ۱۴۱۳ ق.

برخی از آنها نام برده می‌شود:

۱. ابن حبیب بغدادی (م ۲۴۵ ق) در المحبّر، ص ۳۹۷؛
  ۲. قاضی ابوحنیفه مغربی، معروف به قاضی نعمان (م ۳۶۳ ق) در شرح الاخبار، ۳ / ۱۷۷؛
  ۳. ابوالفرج اصفهانی (م ۳۵۶ ق) در مقاتل الطالبیین، ص ۵۹، کتاب الأغانی، ۱۴ / ۱۶۳؛
  ۴. ابن عساکر (م ۵۷۱ ق) در تاریخ مدینة دمشق، ۶۹ / ۱۱۹ در ترجمه رباب بنت امرؤ القیس (۹۳۳۶)؛
  ۵. محمد بن ابی بکر تلمسانی معروف به برّی (ق ۷) در الجوهرة، ص ۵۰؛
  ۶. ابن کثیر (م ۷۷۴ ق) در البداية و النهاية: ۸ / ۲۲۸؛
  ۷. ابن حجر (م ۸۵۲ ق) در الاصابة، ۱ / ۲۱۵؛
  ۸. سبط ابن الجوزی (م ۶۵۴ ق) در تذكرة الخواص، ص ۲۶۵؛
  ۹. ابن سعد (م ۲۳۰ ق) در الطبقات الكبرى، بنا به نقل ترجمه الامام الحسين (ع) و مقتله من الطبقات لابن سعد، ص ۱۸؛
  ۱۰. ابن العديم (م ۶۶۰ ق) در بغية الطلب، بنا به نقل ترجمه الامام الحسين (ع) من كتاب بغية الطلب، ص ۸۹؛
  ۱۱. بلاذری (قرن سوم) در انساب الاشراف، ۲ / ۱۹۶؛
  ۱۲. دارقطنی در المؤلف و المختلف، ص ۱۱۳۷؛
  ۱۳. خوارزمی در مقتل الحسين عليه السلام، ۱ / ۲۱۰؛
  ۱۴. باعونی در جواهر المطالب، ۲ / ۳۱۶؛
  ۱۵. نجم‌الدین ابوالحسن علی بن محمد علوی عمری (ق ۵) در المجدی، ص ۲۸۲.
- با این همه، نمی‌دانم چرا در نسبت این شعر به امام حسین (ع) باید تشکیک و تردید کرد؟! دو. نقد و بررسی اشعاری ساختگی، حاکی از اینکه امام حسین (ع) از صلح برادرش امام حسن مجتبی (ع) به شدت ناراحت و به آن با تندی و عتاب، معترض بود. جعلی بودن این اشعار، همان گونه که مؤلف کتاب یادآوری کرده‌اند، معلوم و مبرهن است (۲ / ۲۲۷ - ۲۲۸، شماره ۱۱) و (۳ / ۱۸۶ - ۱۹۵، شماره ۶).
- سه. «روایة زواج القاسم نسج من الخيال / قصة عروسی قاسم، خیال پردازی است.» این داستان را نخست نویسنده ناسخ التواریخ پرداخته و سپس طریحی آن را در منتخب به عربی

برگردانیده و سرانجام سید بحرانی در مدینه‌المعجز و دربندی در اسرار الشهاده آن را شایع و رایج ساخته‌اند (۲ / ۲۹۷ - ۲۹۸).

چهار. هیچ یک از آن سه قطعه شعری که از زبان امام حسین(ع) در رثای برادرش ابوالفضل العباس می‌خوانند از آن حضرت نیست، بلکه هر سه شعر را شاعران ساخته و پرداخته‌اند. مطلع شعرها به ترتیب چنین است:

أخی یا نور عینی یا شقیقی	فلی قد کنت کالرکن الوثیق
تعدّیتم یا شرّ قوم ببعیکم	و خالفتم دین النبی محمد
أحقّ الناس أن یبکی علیہ	فتی أبکی الحسین بکربلاء

هر سه شعر عاری از بلاغت و فصاحت است (۲ / ۳۰۲ - ۳۰۳، شماره ۲۸).

پنج. حکایت رخصت‌خواهی قاسم بن حسن(ع) از عمویش امام حسین(ع) هم مانند قصهٔ عروسی‌اش، مطعون و مردود می‌نماید (۳ / ۱۰۷ - ۱۰۸).

فشردهٔ کلام اینکه کتاب بلاغة الامام الحسین بن علی علیهما السلام به رغم تفصیل، کتابی خواندنی و پر بار است. مباحث گوناگونی که مؤلف و شارح سخنان به پیش کشیده است آن را خواندنی‌تر می‌نماید. لازم است در پایان، سعی و تلاش وی را ارج نهیم که با مراجعه به ۲۴۸ کتاب، اثری بس شیرین و متنوع ساخته است. خدایش پاداش نیک دهد!

۶

بلاغة الامامین الحسن و الحسین(ع)، مصطفی محسن الموسوی،
محسن شرارة العاملی و مهدی العطبی البصری، بیروت، دار الصفاة
و دار الهادی، ۱۴۲۴ ق ۲۰۰۴ م، عربی، چاپ اول، ۴۹۶ ص وزیری.

این کتاب در دو بخش و به این ترتیب، تنظیم شده است: بخش اول (۲۰ - ۲۴۱) سخنان امام حسن مجتبی(ع) و بخش دوم (۲۴۳ - ۴۹۳) سخنان امام حسین(ع) را در بر می‌گیرد. در قسمت نخست، پس از گزارشی اجمالی و کوتاه از زندگانی امام مجتبی(ع)، به ترتیب، خطبه‌ها و نامه‌ها، مناظره‌ها و گفت‌وگوها، پندها و اندرزها، سفارشها و وصیتها و بالاخره دعاها و نیایشهای امام حسن(ع) در کنار حکمتها و سخنان کوتاه و گویای آن حضرت گردآوری شده است. در قسمت دوم نیز نخست سه باب اصلی به ترتیب نهج البلاغه، یعنی ۱. خطبه‌ها؛ ۲. نامه‌ها؛ ۳. کلمه‌های کوتاه از امام حسین(ع) آورده شده - و سپس دعاها و نیایشها، سخنان

حضرتش در شأن اهل بیت(ع)، در تفسیر قرآن و در آداب و رسوم گردآوری شده و در پایان هم برخی از اشعاری که به آن حضرت نسبت داده می‌شود، روایت شده است. و عجیب اینکه در خاتمه سخنی کوتاه با عنوان «کلام المؤلف قدس سره» دارد که امضای شیخ جعفر عباس حائری را در زیر آن نشان می‌دهد و در نتیجه کتاب مورد بحث با توجه به صفحه عنوان آن و این خاتمه به چهار مؤلف (مصطفی محسن موسوی؛ محسن شراره عاملی؛ مهدی عطبی بصری و جعفر عباس حائری) نسبت داده می‌شود. از آنجا که کتاب بعدی (بلاغه الحسین علیه السلام) در متن عربی، درست مطابق قسمت دوم همین کتاب است و آن کتاب هم به نام سید مصطفی آل اعتماد منتشر شده است، می‌توان گفت که یک اثر به صورتهای مختلف به نام پنج مؤلف منتشر شده است! ما پس از این هم در ذیل کتاب بعدی و نیز هنگام شناسایی کتاب لمحه من بلاغه الحسین علیه السلام باز از این کتاب سخن خواهیم گفت.

۷

بلاغه الحسین(ع)، سید مصطفی آل اعتماد، ترجمه به فارسی از

علی کاظمی، قم، مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان ۱۴۰۶ ق، عربی -

فارسی، چاپ دوم، ۳۴۵ ص رقی.

این اثر به ترتیب نهج البلاغه و در سه بخش، شامل خطبه‌ها و نامه‌ها و سخنان کوتاه امام حسین(ع) است، اما جامع نیست و تنها ۵۱ خطبه و کلام، ۲۴ نامه و دعا و ۱۰۵ سخن کوتاه را شامل می‌شود که روی هم رفته ۱۸۰ سخن می‌شود. متن کتاب گاهی نیز با عنوان «لمعة من بلاغه الحسین(ع)» منتشر شده است. پس از این، درباره این کتاب و ترجمه‌های دیگرش در جای خود مطالبی خواهد آمد. شگفت اینکه بخش دوم کتاب پیشین (بلاغه الامامین الحسن و الحسین(ع)) نیز به صورت کامل، عین متن همین کتاب است و چنان می‌نماید که سید مصطفی آل اعتماد (گردآورنده همین کتاب) و مصطفی محسن موسوی (یکی از گردآورندگان کتاب پیشین) نام یک شخص است، زیرا نام کامل مؤلف، السید مصطفی ابن السید محسن الموسوی الحائری آل اعتماد است.

به هر حال، این کتاب در موضوع خود، نخستین اثری است که با همین عنوان (بلاغه الحسین(ع)) و به نام سید مصطفی آل اعتماد، به سال ۱۳۶۹ قمری، چاپ اول آن در تهران

منتشر شده است. ترجمه فارسی آن نیز با عنوان سخنان حضرت سید الشهداء علیه السلام به قلم جواد فاضل در سال ۱۳۳۵ خورشیدی نشر یافته است، یعنی متن عربی آن ۶۰ سال پیش و ترجمه آن ۵۴ سال پیش منتشر شده است.

۸

بلاغة الحسين (خطب، رسائل و مواظ)، جعفر عباس حائری،

نجف، المطبعة الحیدریة، ۱۳۷۴ ق، عربی.

ما به این کتاب دست نیافتیم. پیش از ما نیز همه آنان که در عرصه کتاب‌شناسی امام حسین(ع) و عاشورا پژوهش کرده‌اند، به آن دست نیافته‌اند و همه از معجم ما کتب عن الرسول و اهل البيت (۷ / ۱۲۱) نقل کرده‌اند. به هر حال، این کتاب در اصل همان کتاب پیشین است که وصفش گذشت.

۹

پرتوی از کلام امام حسین(ع)، منصور کریمیان، تهران، انتشارات

اشرفی، ۱۳۸۱ ش، فارسی، چاپ اول، ۳۴۲ ص جیبی.

در این مجموعه که به صورت غیر مستند گردآوری شده، برخی سخنان و اشعار به امام حسین(ع) نسبت داده است که هرگز نمی‌توان به آن استناد کرد. در این کتاب، افزون بر اخبار و اشعار، سخنانی نیز از دیگر امامان شیعه، مانند امام علی(ع)، آورده شده است. ترتیب کتاب پس از مقدمه چنین است که موضوعات و مطالبی انتزاع شده و به ترتیب الفبایی (از «آئین بندگی» تا «یگانه دوست») تنظیم شده است. در زیر هر سخن به ترجمه آن بسنده شده و هرگز شرح یا توضیح سخنی نیامده است و حتی در پاورقی و یا در پی نوشت هم به مأخذ و مصدر سخن هرگز اشارتی نرفته است. حتی فهرست منابعی که در پایان کتاب پرداخته شده، بسیار نارسا و ناقص است که نمی‌تواند کارایی درست و دقیقی داشته باشد.

۱۰

پندهای امام حسین(ع)، حمزه کریم‌خانی، قم، مرکز پژوهش‌های اسلامی

صدا و سیما؛ دفتر عقل، ۱۳۸۵ ش، فارسی، چاپ اول، ۹۷ ص رقعی.

این کتاب پند و اندرزهایی را از سخنان منقول از امام حسین(ع) و یا منسوب به آن حضرت

برگزیده و ترجمه آنها را در شش فصل آورده است: فصل اول: اخلاق فردی؛ فصل دوم: اخلاق خانوادگی؛ فصل سوم: اخلاق اجتماعی؛ فصل چهارم: اخلاق عبادی؛ فصل پنجم: پندهای سیاسی؛ فصل ششم: پندهای اقتصادی.

این مجموعه تبلیغی نیز مثل بسیاری از کتابهای مورد بحث در این مقال به ضعف سند مبتلاست که این نقیصه از صفحه ۳۴ به بعد بیشتر رخ می‌نماید. افزون بر این، متن سخنان نیز ثبت نشده است تا صحت و سقم ترجمه‌ها به سهولت سنجیده شود.

۱۱

پیام سالار شهیدان، سید علاءالدین علوی طالقانی، تهران، مؤلف،

چاپخانه حیدری، ۱۳۹۸ ق، فارسی-عربی، چاپ اول، سی و شش +

۱۵۲ ص رقیعی

گردآورنده و مترجم سخنان امام حسین(ع) در این کتاب، نخست در مقدمه مفید آن، تحلیلی دقیق و درست از عصر و روزگار امام حسین(ع)، و حکومت ستمگران و ریاکاران به دست می‌دهد و سپس از اینکه آنها با قیام و پیام سالار شهیدان، افشا و رسوا شدند سخن می‌گوید. از مطالعه کتاب معلوم می‌شود که مؤلف آن مردی باریک‌بین و زمان‌شناس است و فقط به روایت سخنان بسنده نمی‌کند، بلکه با درک و درایت در شرح و بسط پیامها سخن می‌راند. با این همه، جای شگفتی است که چرا این کتاب - با اینکه بیش از ربع قرن از چاپ اول آن می‌گذرد - تجدید چاپ نشده است.

به هر حال، در این کتاب سخنان سالار شهیدان(ع) به ترتیب تاریخی (خروج از مدینه تا شهادت در کربلا) ترجمه و شرح شده است و گردآورنده آن فاجعه کربلا را با مطالعه سخنان امام حسین(ع) بررسی کرده است. وی در مقدمه به ترجمه و توضیح خطبه امام حسین(ع) در منی پرداخته و متن را نیز با «گفتگوی امام با ابن زبیر» آغاز کرده و با آخرین سخنان حضرتش در قتلگاه به پایان برده است. نویسنده خود در پایان مقدمه‌اش درباره این اثرش سخنی دارد که ما نیز با نقل آن دامن سخن را فرا می‌چینیم:

ما این پیام[ها] را از کتابها و نوشته‌های متقدمین و مدارکی که قبل از

قرن دهم (دوره صفویه) در دسترس است و بیشتر مورد اعتماد است

نقل می‌کنیم. گرچه آنها هم خالی از لُهو و لغزش نیستند ولی بواسطهٔ جهاتی و نزدیک بودن به عصر وقوع حادثه، تصرفات در آنها کمتر صورت گرفته است. البته ممکن است کتابهای دیگری هم باشد که ما به آنها دسترسی پیدا نکردیم و مطالب صحیح دیگری هم باشد که ما آنها را نیافته باشیم.

۱۲

پیام عاشورا، محمد صادق نجفی، قم، دفتر انتشارات اسلامی،

۱۳۸۳ ش، عربی-فارسی، چاپ دوم، ۱۳۶ ص رقمی.

گردآورندهٔ این اثر در تألیف آن هم از آثار پیشینیان و هم از کتابهای پسینیان حتی معاصران سود جسته است و خود در مقدمهٔ کتابش مقصود و هدفش را بیان کرده و در شناسایی آن چنین نوشته است:

تصمیم گرفتیم از سخنان و گفتارهای آن حضرت، فرازها و فقرات کوتاه که دارای جنبهٔ شعار و مفهوم پیام و منعکس کنندهٔ اهداف آن حضرت و بیانگر نقش عاشورا است در اختیار ارادتمندان آن حضرت قرار بگیرد. برای تأمین این منظور، تا آنجا که امکان داشت پیامهای موجود آن حضرت را به تناسب موضوعات گردآوری و نقل نمودیم و بعضی از پیامها که دارای دو جنبه بوده، مکرر نقل گردیده است که مجموعاً ۱۶۳ پیام در بیست و سه موضوع مختلف، محتوای این جزوه را تشکیل می‌دهد.

۱۳

جواهر الحکمة للإمام أبي عبد الله الحسين (ع)، محمد الری

شهری، بمساعدة السيد محمود الطباطبائي و السيد روح الله

الطباطبائي، قم، دار الحديث للطباعة و النشر، ۱۴۲۷ ق / ۱۳۸۵ ش،

الطبعة الأولى، ۵۹۸ صفحهٔ وزیری.

این کتاب در ده باب و به این ترتیب تدوین شده است: ۱. حکمت‌های عقلی و علمی؛

۲. حکمت‌های اعتقادی؛ ۳. حکمت‌های عقیدتی و سیاسی؛ ۴. حکمت‌های عبادی و آیینی؛ ۵. حکمت‌های اخلاقی و عملی؛ ۶. حکمت‌های جامع و شامل؛ ۷. حکمت‌های گوناگون؛ ۸. حکمت‌های منظوم؛ ۹. تمثیل جستن امام به شعرهای شاعران؛ ۱۰. دیوان منسوب به امام حسین.

در این اثر - افزون بر سخنان روایت شده از امام حسین (ع) - بعضی از روایت‌هایی که آن حضرت از پدرش امیرالمؤمنین علی (ع) و پدر بزرگش رسول خدا (ص) نقل کرده نیز آورده شده است. اما معلوم نیست چرا و با چه معیار و میزانی بعضی از روایتها را آورده و همه را نیاورده است. همچنین معلوم نیست سخنی را که در اصل از رسول خدا (ص) و امام علی (ع) است، چگونه می‌توان با «لام» اختصاص - «للامام ابي عبدالله الحسين (ع)» در نام و عنوان کتاب - از امام حسین (ع) خواند؟ مقدمه کتاب درباره همه این پرسشها ساکت است، همان گونه که درباره چرایی و چگونگی روایت از راههای دیگران - یعنی از غیر طریق شیعیان - صامت و خاموش است. توضیح اینکه برخی از روایت‌های نه چندان مفید هم که پاسخی به هر سه پرسش پیش را می‌طلبند، تنها از کتابهای علمای عامه آورده شده‌اند.^۱

در معرفی این کتاب که گفته می‌شود: «بخشی از دانشنامه امام حسین (ع) = جزء من موسوعة الامام الحسين» است مباحث مفید و بسیاری می‌توان مطرح کرد که اکنون به طرح چند پرسش بسنده می‌شود:

یک. دار الحدیث با آن عرض و طول و با آن همه پژوهشگران پرکار که نام و عنوان برخی از آنها در صفحه شناسنامه متن و ترجمه کتاب (حکمت‌نامه امام حسین (ع)) آمده است، چگونه به نکته ذیل متفطن نشده است:

الف) شهیدی به نام وهب در میان شهدای کربلا نبوده است.^۲
ب) نام درست و دقیق شهید، عبدالله بن عمیر کلبی است و أم وهب نه مادر او که همسر او بوده است.^۳

دو. بحثی که پیرامون شعرهای منسوب به امام حسین (ع) آمده است، در مورد امکان قانع

۱. ر.ک: ص ۲۳۹، ح ۳۷۵ و ۳۷۶.

۲. ر.ک: ص ۲۳۸، ح ۳۷۴.

۳. ر.ک: ص ۳۰۵، ح ۴۳۴.

کننده است، اما در مورد وقوع و صدور راه به جایی نمی‌برد. آخر چه لزومی داشت که سه باب آخر کتاب به منظومه‌هایی اختصاص داده شود که نسبت آنها به امام حسین(ع) بسیار سخت و دشوار است؟ از آن همه شعر یا شعار (باب ۸، ۹ و ۱۰) می‌توان گفت تنها چند بیتي - که شاعران پیشین سروده بودند و سپس امام حسین(ع) مِثَلِ «مَثَلِ سَایر» از آنها سود جسته و تنها به مفهوم، نه منطوق، آنها تمثیل جسته بود - از زبان آن حضرت روایت شده است.

سه. آیا بجا و مناسب نبود که عنوان باب دهم «الديوان المنسوب الى الامام» از اساس آورده نمی‌شد؟ مگر نه این است که شعرهای این باب بیشتر عنوان «الديوان المفتری علی الامام» را برانده است؟ مگر اینکه معنای منسوب را بسیار فراخ و فربه در نظر داشته باشید تا آنجا که بتواند نسبت جعل و افترا و کذب را نیز در بر بگیرد، زیرا پاورقی باب با آن همه اطناب مُمِلِّش بیشتر از این را نمی‌رساند. چنان می‌نماید که در ثبت متن و ترجمه دو بیت شعر ترکی هم دقت کافی نشده است.

چهار. تحقیق عالمانه‌ای ذیل دعای عرفه (ص ۲۸۴ - ۲۸۵) آورده شده است و عنوان «البحث فی الزیادات الواردة فی دعاء عرفه» به حق در جایش نشسته است. چرا در جاهای دیگر نیز به همین ترتیب پی گرفته نشده است تا باب بحث و دانش بسته ننماید و پیوسته باز باشد؟

پنج. و چرا شماره صفحات متن (جواهر الحکمة) و ترجمه آن که در کنار متن و مستقلاً چاپ شده است (حکمت‌نامه)، با یکدیگر نمی‌خوانند تا هنگام مراجعه و استناد کار آسان باشد؟ این امر حتی در چاپهای مختلف یک اثر هم مثل موسوعة الامام علی رعایت نشده است و کار را برای پژوهشگران سخت می‌کند. البته این کتاب مزایا و امتیازهای بسیاری هم دارد که پیوست فهرستهای فنی و کلیدی یکی از آنهاست.

اشارتهای اندکی به سند و مفاهیم متن کرده و سپس به ترجمه و توضیح آن پرداخته است که بیشتر با تفصیل و تفکیک مفاهیم همراه است. قلم قویم و هنرمندانه نویسنده به لطف کتاب افزوده و گاهی به سرودن شعرواره‌هایی انجامیده است که از جدی و علمی بودن آن می‌کاهد. گاهی چنان می‌نماید که سخنان نویسنده از دل برمی‌آید و بر دل می‌نشیند و گاهی دیگر از شعر و سرود می‌گذرد و به شعار می‌رسد، اما در هر حال به خواندنش می‌ارزد.

۱۵

چهل حدیث حسینی (ع)، سازمان تبلیغات اسلامی استان تهران،

تهران، مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۳ ش،

عربی - فارسی، چاپ اول، ۸۰ ص جیبی.

این جزوه در چهار فصل و به این ترتیب است: ۱. امام حسین و اهل بیت (ع)؛ ۲. امام حسین (ع) و اخلاق؛ ۳. امام حسین (ع) و پندها؛ ۴. امام حسین (ع) و گناه. در آن از کتابهای معتبر و غیر معتبر مطالبی نقل شده و اخبار درست و نادرست به فارسی ترجمه شده است که با ملاحظه مأخذ هر خبری ارزش آن معلوم می‌گردد.

۱۶

حکمت‌نامه امام حسین (ع)، محمد محمدی ری شهری با

همکاری سید محمود طباطبایی نژاد، سید روح‌الله طبایی، مترجم:

عبدالهادی مسعودی، سازمان چاپ و نشر دارالحدیث، قم،

۱۳۸۵ ش، عربی - فارسی، چاپ اول، در دو جلد، جلد اول ۶۰۶ و

جلد دوم ۴۹۲ ص وزیری.

این اثر پربار، ترجمه کتاب «جواهر الحکمة للإمام أبی عبدالله الحسین (ع)» است که معرفی آن در جای خود گذشت. این ترجمه نیز همراه با متن عربی آن که اعراب‌گذاری هم شده است، حاصل کار گروهی از پژوهشگران پرکار دارالحدیث است که به صورت آبرومندانه‌ای منتشر شده است.

۱۷

حکمت‌های جاوید، محمد حسین فهیم‌نیا، قم، انتشارات مسجد
جمکران، ۱۳۸۳ ش، فارسی، چاپ اول؛ ۲۰ ص رقی.

این کتاب با عنوان فرعی «چهارده موضوع تبلیغی از سخنان امام حسین (ع)» و در این سه بخش منتشر شده است: ۱. اعتقادی؛ ۲. اخلاقی؛ ۳. اجتماعی. گردآورنده کتاب آن را برای کسانی نوشته است که مبلغان مذهبی نامیده می‌شوند و به باور مؤلف «بهترین موقعیت را برای اقناع عقلی و تهییج احساسات مردم در مجالس مذهبی، در اختیار دارند.»

۱۸

حکم و وصایا الامام الحسین (ع)، محمدعلی دخیل، بیروت، دار
المرتضی، ۱۴۲۳ ق، عربی، چاپ اول؛ ۱۹۲ ص خشتی.

گردآورنده این کتاب - بی‌آنکه سندی و یا حتی مأخذی برای سخنان برگزیده‌اش بیاورد - احادیث، روایات، شعرها و دعاهایی را به امام حسین (ع) نسبت می‌دهد که بدون تحقیق هرگز نمی‌توان آنها را پذیرفت یا نپذیرفت. به هر حال، این کتاب در هشت فصل تألیف شده که به این ترتیب است: الفصل الاول: صفحات من سیرة الامام الحسین علیه السلام؛ الفصل الثانی: حکم و وصایا الامام الحسین (ع)؛ الفصل الثالث: خطب الامام الحسین (ع)؛ الفصل الرابع: رسائل الامام الحسین (ع)؛ الفصل الخامس: کلماته؛ الفصل السادس: رثاؤه؛ الفصل السابع: اشعاره؛ الفصل الثامن: ادعیه الامام الحسین (ع). پس از فصل نخست که به اختصار از زندگانی امام حسین (ع) سخن می‌گوید، هفت فصل دیگر درباره سخنان منسوب به امام حسین (ع) است.

۱۹

خطبة حسین بن علی علیهما السلام در منی، محمد صادق نجفی،
مشهد، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۷۹ ش،
فارسی، چاپ سوم، ۱۲۸ ص رقی.

این کتاب در هفت فصل نوشته شده است: ۱. نگاهی اجمالی به محتوا و چگونگی نقل خطبه؛ ۲. سند خطبه؛ ۳. انگیزه و چگونگی ایراد خطبه؛ ۴. متن و ترجمه خطبه در سه بخش؛ ۵. نکاتی پیرامون خطبه؛ ۶. نتایج سه‌گانه خطبه؛ ۷. عکس العمل کفر جهانی و وظیفه ما.

همان گونه که از عنوان فصل هفتم پیداست، نویسنده به بهانه خطبه امام حسین (ع) گاهی خطابه‌های سیاسی و شعاری خویش را نیز در این کتاب ترویج و تبلیغ کرده است که تحقیقی و علمی بودن کارش را زیر سؤال می‌برد و پیوسته با گذشت زمان از ارزش آن می‌کاهد.

۲۰

خطب الامام الحسين على طريق الشهادة، لیب بیضون، دمشق،
مطبعة ابن زیدون، ۱۹۹۳ م، عربی، [چاپ اول]، سه جزء در دو
مجلد. ۴۰۹ ص خشتی.

در این اثر سخنان امام حسین (ع) از مدینه تا کربلا به ترتیب منازل راه و در کربلا به ترتیب روز آورده شده است که افزون بر آن سخنان یاران آن حضرت و گاه سخنان دشمنانش را نیز در بر دارد. نویسنده در پایان به وقایع و حوادث پس از شهادت هم پرداخته است که خارج از موضوع کتاب است و با عنوان کتاب نمی‌خواند.

۲۱

دائرة المعارف الحسينية [۲۱] / دیوان الامام الحسين (ع) (من
الشعر المنسوب اليه) / الجزء الأول، محمدصادق محمدالکرباسی،
لندن، المركز الحسيني للدراسات، الطبعة الأولى، ۱۴۲۲ ق ۲۰۰۱ م،
۴۰۶+۸ ص وزیری.

این کتاب، باب بلندی از دائرة المعارف الحسينية است که گفته می‌شود در پانصد جلد منتشر خواهد شد. تاکنون ۳۱ جلد از آن منتشر شده است و جلد بیست و یکم فقط جزء نخست از شعرهای منسوب به امام حسین (ع) را در بر می‌گیرد.

گردآورنده این اثر، در مقدمه، مباحث مفیدی را مطرح می‌کند، مثل «نگاهی به دیوانهای منسوب به امام حسین» (۱ / ۱۹ - ۴۳)؛ «مخمسات = تخمیس‌ها» (۱ / ۴۴ - ۶۴)؛ «حسین و شعر» (۱ / ۶۵ - ۸۲).

متن کتاب، شانزده قطعه شعر را - از قافیة همزه تا حرف ث - روایت و بررسی می‌کند که به ترتیب با عنوانهای زیر آورده شده است:

۱. سگان القبول؛ ۲. الناصر و الخاذل؛ ۳. فتی أبکی الحسين؛ ۴. مصارع الشهداء؛ ۵. دار

الفناء؛ ۶ بحار الموت؛ ۷. سکینه و الرباب؛ ۸. أأدهن رأسی؛ ۹. ذهب الدين أحبهم؛ ۱۰. بنی رباب؛ ۱۱. أنا الحسين؛ ۱۲. التزود؛ ۱۳. جود الدنيا؛ ۱۴. اشتیاق الموت؛ ۱۵. العاقبة؛ ۱۶. آیها المغرور (۱ / ۱۰۶ - ۲۸۸).

نویسنده در ذیل هر شعر از «وزن و قافیه»، «شمار ابیات»، «مدارک و اسناد»، «راوی یا راویان»، «اختلاف نسخه‌ها»، «لغت و اعراب»، «تصویر یا تصاویر فنی و ادبی»، «شرح و توضیح» و بالاخره اقتباسهایی که شاعران و سخن‌سرایان از شعرهای مورد بحث داشته‌اند، بحث و فحص می‌کند و مباحث دیگری را نیز به میان می‌کشد که هر کدام در جای خود مفید می‌نماید.

۲۲

دیوان امام حسین (ع)، گردآوری محمد عبدالرحیم، ترجمه امیر

جابری، تهران، انتشارات خورشیدآفرین، ۱۳۸۳ ش، عربی -

فارسی، چاپ اول، ۲۴۰ ص رقیعی.

این اثر ترجمه کتابی است که بعد از این با عنوان دیوان‌الحسین بن علی از آن سخن خواهیم گفت. این کتاب که به صورت هنرمندانه و چشم‌نوازی تدوین و ترجمه شده است، خود دارای پنج فصل و به این ترتیب است:

۱. از سخنان پیامبر خدا درباره حسین بن علی؛ ۲. زندگینامه حسین بن علی؛ ۳. از سخنان حسین بن علی؛ ۴. داستانهای ناگزیر؛ ۵. دیوان حسین بن علی.

مترجم کتاب که در تهیه پی‌نوشتها کوشیده و در ترجمه اشعار با شوق و ذوق سخن رانده است، در مقدمه سخنی دارد که نقلش خالی از فایده نیست:

به راحتی نمی‌توان گفت اگر این کتاب واقعاً از آن امام حسین (ع) نباشد چه خواهد شد و البته شاید هیچ کس قادر نباشد که انتساب آن را به امام قطعاً به اثبات برساند.

آنچه مسلم است اشعار این کتاب به لحاظ لفظ ساده و عاری از پیچیدگیهای بیانی و صناعات بدیعی، و به لحاظ محتوا دارای کمترین خیال‌پردازی و صورتگری است. برخوردار از پیامهای اخلاقی، از قبیل تشویق به دل‌کندن از دنیا و رو کردن به آخرت و به کار بستن

فرمانهای خداوند و دوری گزیدن از رفتار نکوهیده، وجه غالب این اشعار است. همان که بعدها در اصطلاح شاعران و ناقدان، زُهدیات نام گرفت. در این کتاب همچنین می‌توان ابیاتی در زمینه تفاخر و حماسه و اندکی نیز در هجو سراغ گرفت (ص ۱۱).

البته این ترجمه نیز مثل هر کار دیگری خالی از لغزش نیست که ما تنها در تورقی گذرا به دو مورد برخوردیم: ۱. کُنیت نویسنده مقتل الامام امیرالمؤمنین علی بن ابی‌طالب (ع) و دهها کتاب دیگر را «ابن ابودنیا» ضبط کرده (ص ۹۱ و ۲۲۷) که صحیح همان «ابن ابی‌الدنیا» است. ۲. همچنین «محمد بن ابوظلحه» آورده (ص ۲۰۳ و ۲۳۳) که درست و دقیقش «محمد بن ابی‌طلحه» است که همان ابوجعفر محمد بن ابی‌طلحه باشد.

۲۳

دیوان الحسین بن علی (ع)، جمع و ترتیب و شرح از محمد
عبدالرحیم، مقدمه حامد خفاف، دمشق و بیروت، دارالمختار
العربیة ۱۴۱۲ ق، عربی، چاپ اول، ۲۲۲ ص وزیری.

این کتاب متن همان کتابی است که پیش از این با عنوان دیوان امام حسین (ع) معرفی شد و ترجمه دیگری نیز پس از این با عنوان دیوان منسوب به امام حسین (ع) شناسایی خواهد شد. متن کتاب در تنظیم و تنسيق به همان ترتیبی است که در ترجمه آن به فارسی دیده می‌شود و در معرفی کتاب پیش گفته شد. در اینجا تنها به این نکته اشارتی می‌رود که شعرهای این مجموعه به سه بخش تقسیم می‌شود: ۱. بیشتر این اشعار را شاعران و سرایندگان بعدها به عنوان زبان حال امام حسین (ع) سروده‌اند که با گذشت زمان از «زبان حال» به «زبان قال» تبدیل شده‌اند. ۲. اندکی را نیز حضرتش در مواقع مناسب به عنوان تمثیل خوانده بود که بعدها سخن و سروده خودش پنداشته‌اند. ۳. اندک‌تری را نیز مانند «یا دهر أف لك من خلیلی» و «لعمرك إننی لأحب داراً» گویا خود گفته باشد که همین اندک‌تر هم بعدها با افزودن ابیاتی در ضمن و ذیل آن به تطویل و اطناب کشیده شده است. حاصل سخن اینکه نه می‌توان گفت که امام حسین (ع) شاعر هم بود و نه می‌شود گفت که آن حضرت دیوان شعری داشته است. کتابهایی نیز که با نام دیوان امام حسین (ع) منتشر می‌شوند، هرگز از آن حضرت نیستند و

نسبت دادن آنها به امام حسین(ع) درست نیست.

۲۴

دیوان منسوب به امام حسین(ع)، گردآوری و تدوین محمد عبدالرحیم، مترجم امیر هوشنگ دانایی، تهران، نشر موعود، ۱۳۸۱ ش، عربی - فارسی، چاپ اول، ۱۴۴ ص وزیر.

این اثر نیز ترجمه کتاب پیشین است که در شش فصل و به این ترتیب تألیف شده است: ۱. مقدمه گردآورنده؛ ۲. احادیث منقول از رسول خدا(ص) درباره امام حسین(ع)؛ ۳. زندگینامه حسین بن علی(ع)؛ ۴. سخنان امام حسین(ع)؛ ۵. داستانهای ناگزیر؛ ۶. دیوان امام حسین(ع). فصل اخیر موضوع اصلی کتاب است که پیش‌تر در این باره سخن گفته شد. مترجم محترم که به قول خود «در قله هفتاد سالگی و در پیرانه سر» به ترجمه این کتاب دست یازیده است، در پیش‌گفتار کوشیده است نسبت برخی از اشعار را به امام حسین(ع) به نوعی تقویت کند که به خواندنش می‌ارزد و می‌تواند پژوهشگران این وادی را راه نماید.

۲۵

راه رستگاری یا سخنان حسین(ع)، ابوالقاسم حالت، تهران، شرکت سهامی چاپ و انتشارات کتب ایران، ۱۳۵۰ ش، عربی، فارسی و انگلیسی، چاپ اول، هفتاد ۱۶۵+ ۱۵ ص رقی.

پس از مقدمه‌ای که نویسنده و مترجم در «سرگذشت پیشوای شهیدان» نوشته است، متن کتاب را با فهرست سخنان امام حسین(ع) به ترتیب حروف الفبا آغاز می‌کند. نخست متن عربی و اعراب‌گذاری شده می‌آید. در زیر متن، ترجمه احادیث به فارسی در قالب نثر سپس ترجمه آن به انگلیسی آمده است. در ذیل هر صفحه نیز ترجمه هر سخنی در قالب یک رباعی آورده شده است. در مجموع بیش از ۱۵۰ سخن و حدیث به صورت مرسل و مقطوع در این مجموعه گردآوری شده است که نه تنها هرگز سند و سلسله روایانی در آن دیده نمی‌شود، بلکه حتی مأخذ و منبع هیچ یک از سخنان را در آن نمی‌توان دید.

۲۶

رواق مهر، سید احمد علی حسینی، تهران، مرکز فرهنگی
انتشارات میثاق، ش ۱۳۸۳، فارسی، چاپ اول ۱۹۲ ص رقی.

مؤلف این اثر در چند فصل به توحید و دعا و معنویت پرداخته و سرانجام در فصل یازدهم و دوازدهم به ترجمه دعای عرفه رسیده و برداشتهای خود را از دعای عرفه نوشته است. فصلهای دوازده گانه کتاب از عنوان و ترتیب دقیق، عاری است. در آخرین سطر از آخرین صفحه کتاب هم اشتباهی رخ داده و کتاب موسوعه کلمه الامام حسین علیه السلام کار دفتر نشر انتشارات کمک آموزشی دانسته شده است که باید گفت: ۱. عنوان درست کتاب «موسوعه کلمات الامام الحسین علیه السلام» است. ۲. این اثر کار گروه حدیث در پژوهشکده باقر العلوم قم است که ربطی به دفتر نشر گفته شده ندارد. ۳. اما عنوان کتابی که دفتر انتشارات کمک آموزشی منتشر کرده است دقیقاً به این ترتیب است: «تاریخ امام حسین علیه السلام = موسوعه الامام الحسین علیه السلام».

۲۷

سخنان حسین بن علی (ع)، مهدی سهیلی، تهران، انتشارات اشرفی،
۱۳۶۱ ش، عربی - فارسی، چاپ پنجم، ۲۰۴ ص رقی.

در این اثر، متن عربی و ترجمه فارسی نامه‌ها و کلمات قصار و برخی سخنرانیهای امام حسین (ع) آمده است. چاپ اول کتاب در ۱۳۳۵، چاپ دوم آن در ۱۳۴۰ در ۱۴۵ صفحه رقی و چاپهای سوم و چهارم به ترتیب در ۱۳۴۹ و ۱۳۵۶ در ۲۰۴ صفحه رقی بوده است.

۲۸

سخنان حسین بن علی علیهما السلام از مدینه تا کربلا، ویرایش
دوم با تجدید نظر و اضافات، محمد صادق نجمی، قم، بوستان
کتاب، ۱۳۸۱ ش، عربی - فارسی، چاپ نهم، ۳۹۲ ص وزیری.

نویسنده کتاب کوشیده است سخنانی را که در شش ماهه آخر عمر امام حسین (ع) به او نسبت داده می‌شود گردآوری کند، اما اینکه از لحاظ «جامع افراد» و «مانع اغیار» بودن کارش

تا کجا توفیق یافته است، خود جای بحث و بررسی دارد. خود نویسنده در مقدمه راجع به جامع و کامل نبودن کارش می‌نویسد: «اگر این کتاب را به جای سخنان، نخبه‌ای از سخنان حسین بن علی(ع) بنامیم به واقعیت نزدیک‌تر است.» اگر از این نقیصه بگذریم که گاهی برخی از سخنان از منابع دست‌چندم و گاه حتی از معاصران گرفته شده است (ص ۲۰۵ و ۲۵۵) و بسیاری نیز فقط از یک کتاب، آن هم از کتابهای اهل سنت، روایت شده است (ص ۷۰، ۱۲۴، ۱۴۹، ۱۹۳، ۲۵۰ و...)، نویسنده محترم مباحث مفیدی را نیز در شرح و توضیح برخی سخنان به پیش کشیده است که برای نمونه به برخی از آنها اشاره می‌شود: ۱. اینکه گفته می‌شود برخی از همراهان امام حسین(ع) در شب عاشورا از حضرتش بریدند و پراکنده شدند، دروغی بیش نیست (ص ۲۰۲ - ۲۰۴). ۲. شهیدی به نام وهب در عاشورا وجود خارجی نداشته و این نام ساختگی در اثر چندین تصحیف و تحریف پیدا شده است (ص ۲۶۱ - ۲۶۳). ۳. «تذکری به ارادتمندان واقعی حسین بن علی علیهما السلام» (ص ۳۱۸ - ۳۲۴).

به هر حال، مؤلف پس از نقل متن، لغات مشکل را به اختصار توضیح می‌دهد و سپس ترجمه را همراه با توضیح و شرح می‌آورد و در پایان هر سخن، گاه به اجمال و گاه به تفصیل، به آموزه‌ها و نتیجه‌گیری‌هایی می‌پردازد.

آخرین بخش کتاب مربوط به خطبه امام حسین(ع) در کوه منی است که جداگانه چاپ و منتشر شده است و ما پیش‌تر در جای خود به معرفی آن پرداختیم. همچنین درباره کتابی دیگر از همین نویسنده با عنوان «پیام عاشورا» مطالبی آوردیم.

۲۹

سخنان حضرت سید الشهداء(ع)، ترجمه جواد فاضل، تهران،

کتابفروشی علی‌اکبر علمی، ۱۳۳۵ ش، فارسی، چاپ اول، ۱۶۳

ص رقی.

در این اثر، کتاب بلاغة الحسین(ع)، اثر مصطفی محسن موسوی حائری، که شناسایی آن پیش از این گذشت، به صورت آزاد و با نثر شیوا و خواندنی به فارسی برگردان شده است که مطابق متن عربی و به سبک نهج البلاغه به این ترتیب است: ۱. خطابه‌ها؛ ۲. نامه‌ها؛ ۳. حکمتها و مواظ امام حسین(ع).

۳۰

سخنان حضرت سید الشهداء، شمس‌الدین رشیدی، بی‌جا، بی‌تا،
فارسی، ۱۱۳ ص، جیبی.

۳۱

سخن سالار شهیدان: کلمات قصار، مهدی انصاری قمی، قم،
مؤسسه انتشاراتی امام عصر، ۱۳۸۱ ش، عربی-فارسی، چاپ اول،
۲۸۴ ص رقی.

این اثر به سبک کتاب غرر الحکم و درر الکلم، تنظیم و تألیف شده و مطالبی به ترتیب حروف الفبا از کتابهای مستند و غیر مستند، معتبر و غیر معتبر گردآوری گشته است. به علاوه، در پایان کتاب، نمایه موضوعی نیز تدارک دیده شده است که به ترتیب موضوعات مختلفی را نشان می‌دهد. تنها چیزی که از ارزش کتاب می‌کاهد، استناد به کتابهای نامعتبری چون اسرار الشهاده، تظلم الزهراء، تفسیر منسوب به امام عسکری (ع)، الدمعة الساکبة، مدینه المعاجز، معالی السبطين و منتخب طریحی است که در فهرست منابع رخ می‌نمایند و هرگز قابل استناد نیستند و به صرف نقل این کتابها هرگز نمی‌توان سخنی را از امام حسین (ع) دانست.

۳۲

شرح دعاء عرفه، ملا محمد علی فاضل، مشهور به حاجی فاضل
خراسانی، با مقدمه سید جلال‌الدین آشتیانی، تصحیح و تحقیق
بخش کلام و فلسفه مجمع البحوث الاسلامیه، مشهد، بنیاد
پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۴۲۳ ق/ ۱۳۸۱ ش،
عربی، چاپ دوم، ۲۹۶ ص وزیری.

استاد سید جلال‌الدین آشتیانی در مقدمه‌ای بر این کتاب می‌نویسد: «شارح دعای عرفه، مرحوم حاج فاضل، کلیه شرایطی را که باید شارح این مأثور عظیم دارا باشد واجد است... وی بعد از مدت‌ها تدریس و تحقیق، در دوران کمال و پختگی به تألیف این اثر پرداخته است. این شرح ناتمام است و شارح موفق به اتمام و شرح تمام فقرات دعا نشده، ولی همین شرح موجود اثری است بسیار قابل توجه.»

برخی از مباحث مفیدی که در این شرح مطرح شده به این ترتیب است: معنای حمد و شکر و ثنا؛ قضاء و قدر؛ سخنی در تفویض؛ مشیت؛ در اینکه وجود خیر محض است؛ رضا به قضای خدا و....

۳۳

شرح دعای عرفه: دعای حسین(ع)، محمدباقر مدرّس بستان‌آبادی،

تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۹ ش، فارسی، چاپ اول، ۵۴۴

ص وزیری.

شرحی است مفصل و مفید که شارح در تدوین آن بسیار کوشیده است. وی پیش از شرح متن در شش فصل از: ۱. مفهوم و ماهیت دعا؛ ۲. دعا یعنی نیایش و ابتهال؛ ۳. دعا در قرآن؛ ۴. دعا در روایات؛ ۵. آداب دعا؛ ۶. شرایط دعا، سخن گفته و سپس به شرح متن پرداخته است. روش نویسنده این است: پس از نقل فقره‌ای از دعا، نخست به شرح و توضیح لغات و اصطلاحات روی می‌آورد و سپس مطالبی را که مناسب مقام می‌بیند یا از متن مربوط برداشت می‌کند در شرح آن می‌نویسد و گاهی پرسشهایی نیز به پیش می‌کشد و به پاسخ آنها می‌پردازد. کتاب افزون بر فهرست مطالبی که در آغاز دارد، دارای چند نمایه کوتاه نیز در پیوست است که مراجعه به آن را تا حدودی آسان می‌سازد.

۳۴

شعله‌های آتش یا پاره‌ای از سخنان حسین(ع) و یارانش، حسن

شمس گیلانی، تهران، مشعل آزادی، ۱۳۵۳ ش، فارسی، چاپ

اول، ۱۵۳ ص وزیری.

نویسنده یک متن بلند از خطبه‌های امام حسین(ع) را از کتاب تحف العقول برگزیده و پس از نقل متن خطبه به صورت پراکنده، به ترجمه و شرح آن پرداخته است. در ادامه هم به همین سبک به نقل سخنان بعضی از شهدای کربلا مانند زهیر بن قین و خُزّ بن یزید ریاحی و نیز شهید پیشتاز عاشورا قیس بن مسهر صیداوی مبادرت ورزیده است. کتاب به اسناد و منابع سخنان، هرگز اهمیتی نداده، حتی سخنی را تنها به نقل نویسنده‌ای معاصر - بدون سند و مدرک - از امام حسین(ع) دانسته است، اما در شرح و توضیح، مطالب گوناگونی را مطرح

کرده است. «تأسیس حکومت ملی»، «انتقاد سازنده»، «آزادی فکر» و «ماهیت حکومت» از آن جمله‌اند.

۳۵

صحيفة الحسين (ع)، جواد قیومی اصفهانی، قم، مؤسسة النشر

الاسلامی، ۱۳۷۵ ش، عربی-فارسی، چاپ دوم، ۳۹۶ ص وزیري.

در این کتاب، نخست ۷۸ دعا، سپس ۲۲ خطبه و در پایان نیز چهل حدیث از منابع و کتابهای مختلف گردآوری و ترجمه شده است. در صفحه راست متن و در صفحه مقابل ترجمه آن به فارسی آمده است. مؤلف در مقدمه، گفتاری پیرامون اربعین دارد که در آن با تکلف می‌کوشد توجیهی برای زیارت جابر بن عبدالله و دیدارش با بازماندگان عاشورا در نخستین اربعین سیدالشهدا در مزار حضرتش بیابد، اما با همه کوششی که به خرج داده، راه به جایی نبرده است که در اینجا مجال تفصیل نیست.^۱ همچنین بخشهای پایانی دعای عرفه را - از عبارت «الهی أنا الفقیر فی غنای» به بعد - به عنوان «زیاده‌ای» نقل کرده است که جای بحث دارد.

۳۶

صحيفة الحسينیه: مجموعة دعاهای منقول از حضرت سید الشهداء

امام حسین بن علی علیهما السلام، سید محمد حسین حسینی

مرعشی حایری (شهرستانی) با ترجمه فارسی مستمی به انقاس

قدسیه، سید مهدی غضنفری خوانساری، به خط محمدباقر اشرف

الکتابی، تهران، سازمان انتشارات اشرفی، ۱۳۹۳ ق / ۱۳۵۴ ش،

عربی-فارسی، چاپ اول، ۲۶۴ ص رقی.

این کتاب ترجمه‌ای است از کتاب الصحیفة الحسینیة و مستدرکاتها که شناسایی آن پس از این می‌آید. این ترجمه ۲۱ دعا از متن نخستین آن را در بر دارد، یعنی دعای ۲۲ و مستدرکهای آن را در بر نمی‌گیرد. ترجمه نیز به صورت تحت اللفظی و زیر هر سطر از متن آورده شده است. آشنایی بیشتر با این اثر را می‌توان در معرفی متن آن (کتاب بعدی) پی گرفت.

۱. ر.ک: صحتی سردرودی، تحریف‌شناسی عاشورا، ص ۲۲۳-۲۲۹، انتشارات امیرکبیر، تهران، چاپ اول، ۱۳۸۳.

۳۷

الصحيفة الحسينية و مستدرکاتها، سيد محمد حسين شهرستاني
حائری، تحقیق قسم الدراسات الاسلامية - مؤسسة البعثة، تهران،
مؤسسة الحسين(ع) فرع مؤسسة البعثة ۱۴۱۸ ق، عربی، چاپ اول،
۱۷۹ ص وزیري.

این کتاب پیش‌تر به سال ۱۳۰۶ ق در بمبئی و ایران منتشر شده و حاوی ۲۲ دعا بود. اکنون مؤسسه بعثت ۵۸ دعای کوتاه به آن افزوده است که در جمع هشتاد دعا را در بر می‌گیرد. با اینکه سراسر کتاب به زبان عربی است، فهرستی به زبان فارسی در میان کتاب (ص ۱۲۷ - ۱۳۳) یعنی در خاتمه متن اصلی، دیده می‌شود که افزون بر فهرست بودن، مستندات ادعیه را نیز نشان می‌دهد. جا داشت که این فهرست پس از تعریب در آغاز کتاب آورده می‌شد.

۳۸

فرهنگ جامع سخنان امام حسین(ع)، گروه حدیث پژوهشکده
باقر العلوم، ترجمه علی مؤیدی، قم، نشر معروف و مشرقین،
۱۳۸۱ ش، فارسی، چاپ ششم، ۹۵۹ ص وزیري.

این کتاب ترجمه کتاب موسوعه کلمات الامام الحسين عليه السلام است که شناسایی آن خواهد آمد. اگر از این اشتباه شایع و رایج چشم‌پوشیم که در همه جا، وقتی عبارت «قال» و مشتقات آن به معصوم نسبت داده می‌شود، به «فرمود» و «فرمودن و فرمایش» ترجمه شده است، مترجم کتاب را به صورت ساده و روان ترجمه کرده است. شگفت این‌که اشتباه یاد شده، گاهی حتی در نسبت به غیر معصومان هم پیش آمده است: «سکینه فرمود» (ص ۴۴۶)، یا «فخر بانوان حضرت زینب علیها السلام فرمود» (ص ۴۵۹) و «عباس فرمود» (همان). غافل از این‌که ترجمه «قال» همان «گفت» است، و «فرمود» می‌تواند ترجمه «حکم» یا «أمر» باشد. چاپ جدیدی از این کتاب به تازگی همراه با متن عربی موسوعه منتشر شده که آگاهی‌های کتاب‌شناختی آن به ترتیب زیر است:

فرهنگ جامع سخنان امام حسین(ع)، گروه حدیث پژوهشکده باقر العلوم، ترجمه علی مؤیدی،
قم، نشر معروف، ۱۳۸۳ ش، فارسی - عربی، چاپ اول، ۱۰۰۰ ص وزیري.

۳۹

فرهنگ سخنان امام حسین (ع)، محمد دشتی، انتشارات مشهور،

۱۳۸۱ ش، عربی-فارسی، چاپ پنجم، ۶۳۹ ص وزیري.

در این کتاب موضوعات مختلفی به صورت الفبایی آمده است. نخست مفاهیم و مطالبی انتزاع شده و سپس در زیر آن مطالب، سخن یا سخنانی که از امام حسین (ع) منقول است یا به او نسبت داده می‌شود آمده و در زیر ترجمه شده است. این اثر در استخراج و استناد، بسیار شبیه کتاب موسوعه کلمات الامام الحسین علیه السلام و ترجمه آن فرهنگ جامع سخنان امام حسین علیه السلام است، اما در تألیف و تنظیم با آن متفاوت است و ۴۴۰ حدیث مرسل و مقطوع، حتی سست و ضعیف، بلکه مجعول و ساختگی را گرد آورده است. مثلاً آخرین حدیث کتاب که در ساختگی بودن آن تردیدی نیست، تنها به نقل دو کتاب نامعتبر و سست یعنی مستخب طریحی و الدمعة الساکبة آورده شده است.

۴۰

کلمة الامام الحسین (ع)، سید حسن شیرازی، بیروت، دارالعلوم،

۱۴۲۱ ق ۲۰۰۰ م، عربی، چاپ دوم، ۳۵۶ ص وزیري.

در این کتاب، سخنان امام حسین (ع) در موضوعات و مفاهیم مختلفی مانند عقاید، اخلاق، عبادات، احکام، مواعظ، دعاها، مسائل اجتماعی و سیاسی گردآوری شده است. گردآورنده در این کتاب، گاهی به جای سخنان، برخی روایتهای امام حسین (ع) از رسول خدا (ص) و علی (ع) را آورده است. از آنجا که در این گونه احادیث و اخبار، امام حسین (ع) گوینده سخن نیست، بلکه تنها راوی و ناقل سخن است و گوینده سخن در حقیقت رسول خدا (ص) یا امام علی (ع) است، پر واضح است که دیگر نمی‌توان آنها را به نام امام حسین (ع) و به عنوان کلمه یا کلام و یا سخنان آن حضرت منتشر کرد و فقط همین را می‌توان گفت که امام حسین (ع) آن سخنان را از جد بزرگوار و یا پدر گرامی‌اش روایت کرده است.

۴۱

لمعات الحسین، سید محمد حسینی تهرانی، تهران، انتشارات

صدرال۱۴۰۷ ق، عربی-فارسی، چاپ دوم، ۷۹ صفحه وزیري.

در این کتاب چند خطبه و سخن و شعر از امام حسین(ع) نقل و به فارسی ترجمه شده است که در دایره عاشورا و کربلا محدود می‌شود.

۴۲

لمعة من بلاغة الحسين(ع)، سيد مصطفى موسوي آل اعتماد،

تحقيق و ترجمه از محمد حسن موسوي مشكوة، قم، نشر الطيار،

۱۴۲۱ ق، عربی-فارسی، [چاپ اول]، ۲۶۳ ص وزیري.

این اثر ترجمه و تحقیق دیگری از همان کتابی است که پیش‌تر با چندین عنوان-مثل بلاغة الامامين الحسن و الحسين(ع)؛ بلاغة الحسين عليه السلام و...- معرفی شد و نیز درباره ترجمه دیگر آن با عنوان «سخنان حضرت سید الشهداء» به قلم جواد فاضل سخن گفتیم. این همه استقبال از این کتاب، افزون بر پیشینه و گذشت زمان، بیشتر باید به خاطر ترتیب آن باشد که به سبک نهج البلاغه، نخست خطبه‌ها، پس از آن نامه‌ها و سپس کلمه‌های کوتاه را در خودگرد آورده است.

۴۳

مسند الامام الشهيد ابي عبدالله الحسين بن علي عليهما السلام،

جمع و ترتيب از عزيزالله عطاردی، خراسان، مشهد، انتشارات

عطارد، ۱۳۷۶ ش، عربی، چاپ اول، در سه مجلد: ج ۱ در ۵۳۱؛ ج ۲

در ۵۷۱ و ج ۳ در ۵۰۴، و در مجموع ۱۶۰۶ صفحه وزیري.

این اثر پر بار، تنها مجموعه‌ای است که تاکنون به صورت مسند و مستند- یعنی با ثبت و ضبط سلسله اسناد و روات- از سخنان امام حسین(ع) گردآوری شده است تا خوانندگان با ملاحظه اسناد و روات به چگونگی احادیث و اخبار پی ببرند و هر حدیثی را از لحاظ صحیح، حسن، موثق، ضعیف، موضوع و مجعول بودن بشناسند.

این اثر جامع افراد نیست، اما با توجه به تبحر سزاوار و پیشینه درخشان گردآورنده آن، استاد عزیزالله عطاردی، در تحقیق و تصحیح دهها متن معتبر، دست‌کم می‌توان گفت مانع اغیار است. این کتاب کم‌نظیر در سه فصل بلند و به ترتیب زیر تنظیم یافته است:

فصل اول، درباره زندگانی امام حسین(ع)- از ولادت تا شهادت- و مناقب و فضائل آن حضرت است و به تفصیل از مبارزه‌های آن حضرت در مقابل زورگویی و ستمگریهای معاویه

و یزید سخن می‌گوید و سرانجام به کربلا و عاشورا می‌رسد و در این مقام گزارشهای بسیاری از شهادت پیشوای شهیدان و نزدیکان و یارانش، به دست می‌دهد. این فصل را که بلندترین بخش کتاب است و شامل جلد اول و دوم و ۷۸ صفحه از جلد سوم می‌شود، می‌توان «مقتل مسند» نامید.

باب سی‌ام از این فصل، با عنوان «باب الإخبار عن شهادته(ع)» درازدامن‌ترین باب است که در ۶۷ صفحه (۱ / ۱۷۸ - ۲۴۵) نوشته شده است و ۱۳۱ روایت را در بر می‌گیرد. مؤلف محترم به این باب بلند بسنده نکرده و در بابهای بعد نیز با عنوانهای گوناگونی باز از این معنا سخن گفته است، مثل «الحسین(ع) یخبر عن شهادته» (۱ / ۴۵۰)؛ «إخباره(ع) عن شهادة مسلم» (۱ / ۴۵۱ - ۴۵۴)؛ «إخباره(ع) عن شهادة عبدالله بن یقطر» (۱ / ۴۵۵ - ۴۵۶). در این باب به برخی نکات سودمند که حاکی از دقت و ژرف‌اندیشی محقق کتاب است اشارتی می‌رود:

۱. در میان نام شهدای کربلا که به تفصیل از شهادت تک تک آنان سخن گفته شده است، هرگز نام «هلال بن نافع» دیده نمی‌شود و تنها صحبت از شهادت «نافع بن هلال بن نافع» است؛ چرا که هلال بن نافع نه تنها از شهدای کربلا نبوده که در صف مقابل و از اشقیای کربلا بود. سوگمندان بسیاری از روضه‌خوانان یا روضه‌نویسان به این تحریف پی‌نمی‌برند و نام هلال بن نافع را هم در ردیف شهیدان عاشورا نام می‌برند که خطا و اشتباه است.

۲. کتاب هرگز از حضور لیلی، مادر علی اکبر، در کربلا سخن نمی‌گوید، زیرا در منابع و متون متقدم، روایتی که به این معنا دلالت کند، دیده نمی‌شود.

۳. از افسانه و قصه عروسی قاسم بن الحسن(ع) هم هرگز اثری در آن دیده نمی‌شود.

۴. بنا به اقتضای منابع و متون متقدم از شهادت ابوبکر بن علی(ع) و عمر بن علی(ع) و عثمان بن علی(ع) سخن می‌گوید که نام این سه شهید در فرهنگ و ادبیات عاشورا مغفول و متروک مانده است! راستی که تعصب مذهبی چه کارها که نکرده است؟

۵. با وجود اینکه در این فصل از زیارت اربعین و حضور جابر بن عبدالله انصاری و عطیه بر سر مزار سید الشهداء(ع) مطالبی آمده و بابتی نیز برای همین با عنوان «باب زیارة الأربعین» گشوده شده است، به هیچ وجه از زیارت اهل و عیال امام حسین(ع) - نه در اربعین سال اول و نه سال دوم - حرف و حدیثی به میان نیامده است و این همه دقت و احتیاط مؤلف مسند را

نشان می‌دهد، زیرا در متون متقدم و منابع معتبر، دلیلی که بتواند آن داستان رایج را به اثبات رساند، نمی‌توان یافت. مرحوم شهید قاضی طباطبایی نیز با آن کتاب قطورش (تحقیق دربارهٔ اول‌اربعین سید الشهداء) نتوانسته است کاری از پیش ببرد.

از این فصل مفصل و درازدامن (مقتل مسند) بیش از اینها می‌توان سخن گفت. مؤلف مسند تدوین کتاب را چنان متواضعانه و با احتیاط ترتیب داده است که در نظر نخست چنان می‌نماید که وی هرگز اظهار نظر نکرده و کارش تنها تألیف صرف است، اما با کمی دقت معلوم می‌شود که استاد عطاردی به دو طریق، آرا و عقاید خود را به طور غیر مستقیم به خوانندهٔ اثرش می‌رساند: نخست با انتخاب اخبار و گزینش احادیث و روایات که هر خبر یا حدیث و روایتی را نقل نمی‌کند و بیشتر به آثار متقدمان بسنده می‌کند؛ و دیگر اینکه با عنوانهای فصول و ابواب کتابش نظر خود را ابراز می‌کند.

فصل دوم، با عنوان «الأحادیث المرویة عن الامام ابي عبدالله الحسين عليه السلام»، در تدوین احادیث و اخباری است که از امام حسین(ع) در توحید، امامت، مناقب، قرآن، دعا، احکام، اخلاق و آداب اسلامی روایت شده است. این فصل نزدیک به چهل باب را در بر می‌گیرد که بعضی از بابهای آن مثل «باب الدعاء» خود در ۲۳ بخش جداگانه تألیف شده است و دعای عرفه را نیز به صورت کامل در بر می‌گیرد. بعد از باب دعا، باب احتجاجهای آن حضرت نقل شده و سپس بخش احکام به ترتیب کتابهای فقهی تألیف شده که با «باب الطهارة» شروع و با باب بلند «باب الحکم و السنن و النوادر» سامان می‌یابد (۳ / ۷۹ - ۳۱۱).

فصل سوم، در شناسایی اصحاب و راویانی است که از امام حسین(ع) به طریق متصل یا مرسل روایت کرده‌اند. این کار به ترتیب الفبایی نام اصحاب و راویان تنظیم شده و با «ابراهیم بن سعید» آغاز شده و با نام و توصیف «یونس بن ابی اسحاق» پایان پذیرفته است. گزارش مختصری از شأن و مقام هر یک از اصحاب و راویان می‌آید و نیز سخنانی که در حق هر کدام از آنها، اعم از مدح و قدح، گفته شده است، نقل می‌شود. البته اگر راوی شناخته شده باشد وگرنه به مجهول یا مهمل بودن راوی تصریح می‌شود. در نهایت نیز شمار روایتی که هر یک از آنان از امام حسین(ع) روایت کرده‌اند، با تعیین باب و شمارهٔ روایت یا روایت‌های مسند الامام الشهدی، به دست داده می‌شود تا اهل تحقیق با مراجعه به آنها ارزش روایت‌های منقول از آنان را بسنجند و بشناسند (۳ / ۳۱۳ - ۴۱۸).

خاتمه کتاب شامل بعضی از مرثیه‌ها و سوگسروده‌هایی است که برخی شاعران و مرثیه سرایان در چهارده قرن گذشته در رثای سید الشهدا(ع) سروده‌اند. این کار بدون استناد به منابع و مأخذ اشعار و بیشتر از آثار شخصیت‌های شناخته شده و شاعران نامور در ادب عربی ترتیب یافته است. برای نمونه، قطعه شعری از آن اشعار را که به تکرار در دو جای مسند الامام الشهدی (۳ / ۴۲۵ و ۴۵۱) آورده شده و نخست به نام خالد بن معدان و سپس به نام خالد بن عفران ثبت شده است، در اینجا می‌آوریم که از نظر معنا و مفهوم هم پر معنا می‌نماید:

جاؤا برأسک یابن بنت محمّد	مستملاً بدمائه ترمیلا
قتلوک عطشاناً و لم یترقبوا	فی قتلک التنزیل والتأویلا
و کائما بک یابن بنت محمّد	قتلوا جهاراً عامدین رسولا
و یکتبرون بأن قتلت و إنّما	قتلوا بک التکبیر و التهلّیلا

۴۴

منطق الحسین(ع)، ابوالفضل زاهدی، قم، کتابفروشی صحفی،

۱۳۴۸ ش، عربی-فارسی، چاپ اول، ۲۵۶ ص رقیعی.

در این کتاب، بدون مقدمه برخی از دعاها، خطبه‌ها، روایتها و شعرهای منسوب به امام حسین(ع) از کتابهای باعتبار و بی‌اعتبار، و بیشتر از بحارالانوار، گردآوری و به فارسی ترجمه شده است. کتاب با دعای عرفه شروع می‌شود و با روایت شعری به نقل از خواری می‌خاتمه می‌یابد. شعرها همه بدون ترجمه و تنها متن آنها نقل شده است، اما بعضی از سخنان هم ترجمه شده و هم شرح و بسط یافته است که متن کتاب را ناهمگون می‌نماید. ارجاعات نیز کامل نیست و گاهی حتی مأخذ و منبع سخن نیز، هر چند به اشاره و ناقص، یادآوری نشده است. همچنین متن و ترجمه با یک قلم چیده شده است. این همه می‌طلبد که این کتاب پس از تحقیق و تصحیح به صورت مفید منتشر شود.

۴۵

منهاج البلاغة فی خطب و رسائل و حکم الامام الحسین(ع)، کریم

زریجی، قم، نور و وحی، ۱۴۲۳ ق ۲۰۰۳ م، عربی، چاپ اول، ۱۲۴

ص وزیری.

این اثر که بیشتر از منابع متقدم و معتبر گردآوری شده، به سبک نهج البلاغه تألیف گشته است. لغات مشکل سخنان در پاورقی به اختصار توضیح داده شده است و به ترتیب ۱۸ خطبه، ۱۳ نامه و ۷۰ حکمت و سخن کوتاه را در بر می‌گیرد.

۴۶

موسوعة کلمات الامام الحسین(ع)، گروه حدیث پژوهشکده باقر
العلوم، قم، انتشارات اسوه، ۱۴۲۵ ق، عربی، چاپ چهارم و چاپ
اول این ناشر ۱۰۸۸ ص وزیری.

مجموعه‌ای است درازدامن و گسترده که به سبک خاصی تنظیم شده است که از همان روز انتشارش از آن استقبال شد و در سایه‌سار لطفی که سخن سرور آزادگان می‌تواند داشته باشد قبول خاطر یافت. چاپ چهارم آن اکنون با تجدید نظر و اضافات و همراه با نمایه‌های لازم و کلیدی به همت انتشارات اسوه منتشر شده است.

کتاب اکنون حاوی ۱۱۹۳ حدیث و دعا و ۴۸ شعر منسوب به امام حسین(ع) است که در مجموع ۱۲۴۱ سخن و خبر می‌شود. این مجموعه گرانبار در دو جزء و در یک مجلد قطور تدوین شده است. جزء اول، سخنان و اشعاری را در بر می‌گیرد که به ترتیب تاریخ صدور در چهار بخش فصل‌بندی شده است:

فصل اول: سخنان امام حسین(ع) در زمان پیامبر(ص).

فصل دوم: سخنان آن حضرت در عصر امام علی(ع).

فصل سوم: سخنان و اشعار حضرتش در روزگار امامت امام حسن(ع).

فصل چهارم: سخنان و اشعار آن حضرت در دوران امامت خویش تا زمان شهادتش.

در جزء دوم، سخنان و اشعار امام حسین(ع) بر حسب موضوع گردآوری شده و شامل سخنانی می‌شود که زمان صدور آنها برای گرد آورندگان موسوعه، معلوم نشده است. این قسمت در پنج فصل، ترتیب یافته است: ۱. اصول عقاید؛ ۲. احکام فقهی و عملی (از طهارت تا دیات)؛ ۳. اخلاق و آداب معاشرت؛ ۴. دعاهای منقول از آن حضرت؛ ۵. اشعار منسوب به امام حسین(ع) که براساس الفبای قافیة شعرها تنظیم شده است.

دو اشکال مهم هنوز هم به این کار ماندگار وارد است که امید می‌رود با یادآوری و ارائه

راهکار در چاپهای بعدی تدارک دیده شود:

۱. سلسله اسناد و نام و طبقات روات در هیچ یک از احادیث این کتاب معلوم نیست، زیرا یا در اصل نبوده و یا اگر هم بوده از صدر اخبار حذف شده است و چگونگی آنها از نظر سند و مقدار ارزش و اعتبار، هرگز دانسته نمی‌شود. اهل علم و تحقیق هرگز نمی‌توانند با این صورت بسته و گنگ به این کتاب استناد کنند و به صرف اینکه خبری یا حدیثی در موسوعه نقل شده است آن را از امام حسین(ع) بدانند.

۲. از آنجا که گردآورندگان موسوعه می‌خواستند همه سخنان منقول از امام حسین(ع) و یا منسوب به آن حضرت را - درست و نادرست؛ با سند و بی‌سند - جمع کنند، هر سخن منسوب به امام حسین(ع) را در موسوعه آورده‌اند. آنان از کتابهای دست‌چندم که سهل است، از آثار معاصران هم مثل کتاب ادب‌الحسین و حماسه نقل کرده‌اند. حتی از کتابهای بی‌اعتباری چون اسرار الشهادة، منتخب طریحی، تظلم الزهراء، الدمعة الساکبة، دیوان الامام‌الحسین، رمز المصیبة، معالی السبطين، ناسخ التواریخ و نورالعین نیز روایت کرده‌اند.

جا دارد که در فرصتهای بعدی موسوعه از اخبار بی‌مدرک و ساختگی پیراسته شود که این کار با انتشار تهذیب الموسوعة یا تلخیص الموسوعة ممکن، بلکه لازم و ضروری است. ترجمه آن به فارسی نیز که برای عموم مردم منتشر می‌شود، باید از روی همان تهذیب و تلخیص چاپ شود و نشر یابد. همچنین برای جبران نقیصه عدم اسناد و سلسله روات می‌توان به مآخذ مراجعه کرد و تا آنجا که ممکن است اسناد را در پاورقی آورد.

۴۷

نهج الشهادة، ترجمه و نگارش: احمد فرزانه، تنقیح و اسناد:

مرتضی رضوی، به خط احمد نوروزی، قم، مؤسسه و نشر فرهنگ

اهل بیت ۱۴۰۳ ق، عربی - فارسی، چاپ اول، ۵۰۴ ص وزیر.

این اثر در پنج بخش و به این ترتیب، تدوین شده است: ۱. خطبه‌ها؛ ۲. نامه‌ها؛ ۳. کلمات قصار؛ ۴. مهدی(ع) از دیدگاه امام حسین(ع)؛ ۵. دعاها. متن کتاب به سبک نهج البلاغه و ترجمه به روش فیض الاسلام، تحت اللفظی است.

پدیدآورندگان این مجموعه از کتابهای متأخر و نامعتبری چون ناسخ التواریخ و ادب‌الحسین

و حماسه و حتی از کتابهای مجعول و مغشوشی مانند اسرار الشهادة دربندی سود جسته و روایت کرده‌اند و در بیشتر موارد هم با واسطه از کتاب نقل کرده‌اند که این همه اعتبار کتاب را از نظر استناد و اتقان خدشه‌دار می‌کند.

۴۸

نهج الكرامة: گفته‌ها و نوشته‌های امام حسین (ع)، محمدرضا

اکبری، قم، انتشارات مسجد جمکران، ۱۳۸۴ ش، عربی - فارسی،

چاپ اول، ۳۲۳ ص رقیعی.

کتاب در پانزده فصل و به این ترتیب تألیف شده است: ۱. خداشناسی؛ ۲. سیمای پیامبر (ص)؛ ۳. سیمای اهل بیت (ع)؛ ۴. سیمای امیر المؤمنین (ع)؛ ۵. سیمای امام حسین (ع)؛ ۶. سیمای امام مهدی (ع)؛ ۷. جایگاه شیعه؛ ۸. مرگ و قیامت؛ ۹. عبادت؛ ۱۰. خوبیهای اخلاقی؛ ۱۱. بدیههای اخلاقی؛ ۱۲. اخلاق اقتصادی؛ ۱۳. حکمتها و موعظه‌ها؛ ۱۴. انقلاب کربلا؛ ۱۵. احادیث منسوب به امام حسین (ع) که پر بارترین فصل کتاب نیز همین فصل پانزدهم است، زیرا در ضمن آن برخی از تصحیفها و گاهی نیز تحریفها نشان داده می‌شود.

در این کتاب، مؤلف نخست در بالای صفحه متن سخنان را آورده و در زیر صفحه خود به ترجمه آنها پرداخته است. احادیث و اخبار بیشتر به بحارالانوار مستند است و فهرست منابعی که در آخر کتاب تدارک دیده شده، بسیار ناقص و ناکارآمد است. مؤلف از منابع چندم نیز مثل کز العمال، احقاق الحق، ینایع المودة و اعیان الشیعة بهره برده و سخنانی را به صرف نقل یکی از اینها به امام حسین (ع) نسبت داده است. همچنین بعضی از سخنانی را که معلوم نیست از امام حسین (ع) باشد فقط بنا به نقل بحارالانوار آورده است (ص ۵۵، شماره ۱۴). افزون بر این، سخنان چندی را نیز به نقل از تفسیر منسوب به امام حسن عسکری آورده و چند مورد هم از کتابهای نامعتبری مانند معالی السبطين و اسرار الشهادة روایت کرده است (ص ۸۶ / ۶ و ۲۵۴ / ۲۴). این همه - به ویژه نقص بسیار فهرست منابع - ارزش این کتاب را از نظر اسناد و استناد مخدوش می‌سازد و ادعایی را که مؤلف در مقدمه دارد و می‌نویسد: «از روایات ضعیف و غیر لازم... دوری گزیدیم.» نادرست می‌نماید. البته با این همه، به خصوص با عنایت به فصل پانزدهم کتاب، مؤلف می‌تواند در چاپهای بعدی اثرش، آن را به کمال مطلوب،

بیش از پیش نزدیک سازد.

۴۹

نیایش امام حسین(ع) در صحرائی عرفات، محمدتقی جعفری،
مشهد، شرکت به نشر (انتشارات آستان قدس رضوی)، ۱۳۸۳ ش،
فارسی، چاپ چهارم، ۱۶۶ ص وزیری.

در این کتاب، دعای عرفه در ۹۸ فقره، نخست ترجمه و سپس به فارسی شرح شده است. شارح بسیاریان و اندیشه‌ور، مرحوم علامه جعفری، در آغاز، مقدمه مفصّلی در تعریف نیایش نگاشته و سپس در جای‌جای شرح دعا، مباحث مختلفی را با بهره‌وری از آیات قرآن و اشعار جلال‌الدین محمد مولوی به پیش کشیده و در پایان نیز این پرسش را که «یک مسأله جدی فلسفی فقط وجود دارد و آن این است که چرا زنده‌ایم؟» مطرح ساخته و توضیح داده است. جای یادآوری است که این کتاب پیش‌تر در سال ۱۳۴۸ خورشیدی به همت دارالتبلیغ اسلامی قم، با عنوان «نیایش حسین در بیابان عرفات» در ۱۳۹ صفحه جیبی منتشر شده بود که اینک چاپ چهارم آن که در ۱۳۷۵ به قلم استاد تکمیل شده بود نشر یافته است. ترجمه آن نیز با عنوان «علی اجنحة الروح» به عربی منتشر شده است.

۵۰

الوثائق الرسمية لثورة الامام الحسين(ع)، عبدالکریم الحسینی
القزوينی، قم، مکتبة الشهيد الصدر، ۱۴۰۴ ق، عربی، چاپ سوم،
۲۶۴ ص رقعی.

نویسنده این کتاب، بیشترین عنایت را به نامه‌هایی که امام حسین(ع) و دیگران - بیشتر مخالفان و کارگزاران یزید - در شش ماهه آخر زندگانی آن حضرت به یکدیگر نوشته بودند، مبذول داشته است. نویسنده آنها را «وثیقه‌ها و اسناد رسمی و محکم» در فاجعه عاشورا دانسته و بر مبنای همین اسناد به تحلیل و تفسیر عاشورا پرداخته است. این اثر نیز از نظر اسناد و استناد، بسیار ضعیف است، تا آنجا که مؤلف از آثار معاصران هم نقل می‌کند. فهرست منابعی نیز که در پایان اثر با عنوان «ثبت المصادر» آمده بسیار ناقص است که هرگز به کار نمی‌آید. افزون بر این، گاهی حتی نام کتابها هم درست ثبت نشده است،

مثل آنکه کتابی را با نام «مقتل الحسین» از سید محسن امین دانسته است، در حالی که در میان آثار ایشان کتابی به این نام نیست.

۵۱

وصال العارفین؛ شرحی بر دعای عرفه امام حسین(ع)، احمد

زمردیان، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۰ ش، فارسی، ۹۰۷

ص وزیری.

شارح که چندین دعای مشهور را پیش از این شرح و منتشر کرده است، در این کتاب پس از مقدمه و سخنی در «سند دعای روز عرفه امام حسین(ع)»، نخست به ترتیب، فقره‌ای از متن دعا را نقل و سپس ترجمه می‌کند و پس از آن به تفصیل به شرح همان فقره می‌پردازد و در پایان هر فقره نیز مفاهیمی را که مناسب مقام دیده و در قالب نظم سروده با تخلص «زار» می‌آورد. نویسنده در شرح و توضیح برخی از اسمای حسناى الهی سخن می‌گوید، از قصص انبیا سخن می‌راند و بسیاری از مباحث کلامی و اعتقادی و اخلاقی را در جای‌جای شرح مطرح می‌کند. در پایان هم سخنی دارد با این عنوان: «درباره آنچه به اصل دعای روز عرفه اضافه شده از گفتار بزرگان» که می‌تواند پژوهشگران را به کار آید.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

